T.C.

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ

MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ

MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ'DEN TAŞKÖPRÎZÂDE'YE: İSLAM MEDENİYETİNDE İLİMLER TASNİFİNİN GELİŞİMİ

Selime ÇINAR

110401001

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Recep ŞENTÜRK

Eş Danışman

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN

İstanbul 2014

T.C.

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ

MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ

MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FÂRÂBÎ'DEN TAŞKÖPRÎZÂDE'YE: İSLAM MEDENİYETİNDE İLİMLER TASNİFİNİN GELİŞİMİ

Selime ÇINAR

110401001

Enstitü Anabilim Dalı: Medeniyet Araştırmaları

Bu tez 09.06.2014 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr.	**Prof. Dr.**	**Prof. Dr.**
Recep ŞENTÜRK	**Tahsin GÖRGÜN**	**İlhan KUTLUER**
Jüri Başkanı	**Jüri Üyesi**	**Jüri Üyesi**

Doç. Dr.	**Doç. Dr.**
Ömer TÜRKER	**Tuncay ZORLU**
Jüri Üyesi	**Jüri Üyesi**

TEZ BEYANNAMESİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "*Fârâbî'den Taşköprîzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi"* başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanlarım Prof. Dr. Recep Şentürk ve Prof. Dr. Tahsin Görgün'ün sorumluluğunda tamamladığımı, verileri kendim topladığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.

14.07.2014

Selime Çınar

FÂRÂBÎ'DEN TAŞKÖPRÎZÂDE'YE: İSLAM MEDENİYETİNDE İLİMLER TASNİFİNİN GELİŞİMİ

Selime Çınar

ÖZET

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi eserleri, felsefe külliyatının Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilmesiyle kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu eserlerde hem yeni tanışılan ilimler, hem de o zamana kadar oluşmuş İslamî ilimler birbirleriyle ilişkili şekilde ortaya konmuştur. Dolayısıyla tasnifler; ilimlerin tanıtılması, hiyerarşik yapılarının ortaya konması gibi işlevlerinin yanında dar anlamda dînî ilimler-felsefî ilimler ilişkisinin, daha geniş anlamda da din-felsefe ilişkisinin ortaya konduğu eserler olmuştur.

İslam düşüncesinde ilimler tasnifleri iki teoriye dayanmıştır. Bunların birincisi gerçek bilgiyi felsefî bilgi kabul edip dînî ilimleri amelî felsefenin bir dalı olarak gören tasnif teorisidir. Diğeri ise vahyi en üst hakikat kabul eden, peygamberlerden öğrenilen ve onlar etrafında gelişen ilimler ile insan aklıyla ulaşılan, insanlığın ortak mirası olan ilimleri birbirinden ayıran yaklaşımdır. Birincisi filozoflar, ikinci din âlimleri tarafından benimsenmiştir.

Bu tasnifleri birbirinden ayıran en önemli fark hakikat ve hakikate ulaştıran ilim anlayışlarıdır. Varlık hakkında kuşatıcı bilgiye ulaşmayı sağlayan hakiki ilim, felsefî gelenekte tür araştırması yapan, bu şekilde nefsi zorunlu olarak yetkinleştirerek ebedi saadete götüren ilimdir. Dînî gelenekte ise vurgu faydalı ilme yapılmış olup bu, kendisiyle amel edildiğinde ahirette kurtuluşa ve mutluluğa götüren ilimdir. İlk defa Fârâbî'nin düşüncesinde ortaya çıkan hakiki ilim nefsü'l-emr'e göre araştırma yapan; zaman, toplum ve dînîn değişmesine göre değişmeyen ilimdir. Bu kriter dînî tasnif geleneğinde yer alan Taşköprîzâde tarafından felsefî ilimlerin yanında dînî ilimlere da uygulanmış ve iki düşüncenin bir sentezi ortaya konmuştur.

FROM FARABI TO TASHKOPRIZADAH: DEVELOPMENT OF CLASSIFICATION OF SCIENCES IN ISLAMIC CIVILIZATION

Selime Çınar

ABSTRACT

In Islamic thought, literature based on the classification of sciences were written after the translation of philosophical literature to Arabic. In these works both the new philosophical sciences and Islamic sciences were held interrelatedly. In this sense classification of sciences are the works which the sciences are introduced, the hierarchy within the sciences is showed and in the strict sense the relation between religious-philosophical sciences and in the broad sense the relation between religion-philosophy is shown.

Classifications of sciences in Islamic thought are based on two theories. According to one of the theories genuine knowledge is philosophical knowlegde. The other theory considers revelation as the genuine knowledge and separates between the knowledge acquired from prophets and the sciences developed around that and the rational sciences invented by human intellect. First approach is embraced by philosophers and second one is embraced by religious scholars.

The most significant difference between these classifications is their understanding of truth. According to the philosophers, the genuine science which provides apprehensive knowledge about existence is the one that researches things in themselves and that perfects the human soul and leads to eternal bliss. For scholars, the emphasis is on the ones that lead to eternal salvation and happiness if acted accordingly. The genuine science that appears first and foremostly in al-Farabi's philosophy is the one that researches things in themselves regardless of time, society or religion. This criteria was applied by Tashkopizadah to both the philosophical sciences and the religious sciences thus synthesizing the two theories.

ÖNSÖZ

Bir medeniyetin gelişmişliğinin ve incelmişliğinin göstergelerinden biri kendisinde ortaya çıkan ve gelişen ilimlerdir. İslam medeniyetinde, başlangıcından itibaren süregiden düşünsel faaliyet, hem İslam medeniyetine has birçok ilmin ortaya çıkmasını, hem de bilgiyi mukaddes gören bu bakışın başka medeniyetlerden büyük bir saygıyla devraldığı ilimleri işleyerek kendi kodlarıyla uyumlu hale getirmesini ve bunlardan beslenmesini sağlamıştır. İlimlerin geçirdikleri serüvenleri takip edeceğimiz en önemli literatür de ilimler tasnifi eserleridir.

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi eserleri, İslami ilimlerin yanında Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya yapılan tercümelerle yeni ilimlerin alınmasının ardından yazılmaya başlanmıştır. Bu eserler yüzyıllar içerisinde ilimlerin gelişmesiyle genişlemiş, farklı düşünce ekollerine mensup müellifler tarafından kaleme alınmalarıyla da sınıflama bakımından farklılık arzetmiştir. Filozoflara ait ilimler tasnifi eserleri ile din âlimleri tarafından ortaya konmuş tasnif eserleri felsefî ve dînî ilimlerin konumlandırılışı yönünden birbirinden ayrılmıştır.

Bu tezde filozofların ve din âlimlerinin düşünce sistemleri ekseninde kaleme alınmış tasnif eserleri ve bunların bir sentezi olan, Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifi ele alınarak bu literatürün gelişimi ortaya konmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm filozoflar tarafından kaleme alınan eserlere hasredilmiştir. Temsil gücü yüksek örnekler olarak Fârâbî, Âmirî, İhvân-ı Safâ, İbn Sîna ve İbnü'l-Ekfânî'nin tasnifleri incelenmiş ve hakiki olup ebedi saadete götüren ilim anlayışları üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm din âlimleri tarafından yazılmış eserlere mahsustur. Burada Hârizmî, İbn Hazm, Gazâlî ve İbn Haldun'un tasnifleri ele alınmıştır. Ayrıca Taşköprîzade'nin tasnifindeki çatıyı belirlemesi bakımından Fahreddin Râzî'nin hakikate ulaşma yolları ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin ve hakikati arayan gruplar görüşlerine yer verilmiştir. Üçüncü bölüm Taşköprîzade'ye ait olup burada onun *Miftahu's-saade ve misbahu's-siyade* adlı ansiklopedik ilimler tasnifi eserlerinde ortaya koyduğu çerçeve ve saydığı ilimler kendisinden önceki bu iki gelenekle mukayeseli bir şekilde incelenmiştir.

Bu tezin seçilmesi, yazılması, gelişmesi, tadil edilmesi sürecinde üzerimde pek çok kıymetli insanın emeği oldu. Hakları sadece teşekkürle ödenemez. Fakat onları zikretmek tezime güzellik katacaktır.

Öncelikle lisansa girmemle tanıştığım ve bu zamana kadar derslerinden ve rehberliğinden istifade ettiğim, tez danışmanım Prof. Dr. Recep Şentürk'e teşekkürlerimi sunarım. Varlıklar ve ilimler arası mertebeleri ilk kez kendisinden dinlemiştim. Tezin sınırlandırması ve okumaların yapılması sürecinde yaptığım ziyaretlerimde sohbetlerinden istifade ettiğim eşdanışmanım Prof. Dr. Tahsin Görgün'e teşekkür ederim. Tezin konusunun, içeriğinin bu son hale gelmesini sağlayan, yazım sürecinde başım sıkıştıkça sorularımı sabırla cevaplayan, sürecimi denetleyen, derslerinden, sohbetlerinden, yazılarından son derece müstefid olduğum kıymetli hocam Doç. Dr. Ömer Türker'e teşekkür boynumun borcudur. Tezin yazımında çalışmalarından faydalandığım, tezin son aşamalarında katkılarını benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İlhan Kutluer'e teşekkürlerimi sunarım. Lisansta kendisinden aldığım İslam Bilim Tarihi derslerinde ilimler tasnifini kendisinden öğrenmiştim. Yüksek lisansta kendisinden aldığım Bilim Tarihi derslerinde birikiminden ve rehberliğinden istifade ettiğim Doç. Dr. Tuncay Zorlu'ya çok teşekkür ederim. İlimlerin istiklaliyyeti, metod farkları ve birbirleriyle konumlarını tartıştığımız derslerine iştirak ederek kendisinden feyz aldığım Prof. Dr. İsmail Kara hocama, Felsefe-Bilim Tarihi derslerinde ilimlerin belirleyiciliği konusunda ufkumu açan, Taşköprîzade'nin ilimler tasnifi hakkında yaptığı derslerinden istifade ettiğim Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu hocama teşekkür ederim. Tez sürecimde beni takip eden kıymetli hocam Prof. Dr. Murtaza Bedir'e müteşekkirim. Molla Lütfi'nin ilimler tasnifi hakkında yaptığı yüksek lisans tezini ve elektronik kaynaklarını benimle paylaşan Sami Arslan ve İzmirli İsmail Hakkı'nın ilimler tasnifi hakkında yaptığı lisans tezini bana gönderen Emine Taşçı'ya da ayrıca teşekkür ederim. Yazım sürecinde beyin fırtınalarıma iştirak edip beni dinleyen, tezi okuyup eleştiri ve önerilerini paylaşan, teknik kısmında desteğini sunan meslekdaşım Ar. Gör. Kutlu Okan'a teşekkürü borç bilirim. Tez sürecimde hep yanımda olan ve fikirlerini benimle paylaşan sevgili arkadaşım Mervenur Yılmaz'a çok teşekkür ediyorum. Hayatım boyunca yanımda olan, maddi manevi desteklerini esirgemeyen,

tez yazarken de adeta tezi benimle birlikte yazan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Selime Çınar

İstanbul 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
ÖNSÖZ ..... **V**
İÇİNDEKİLER ..... **VIII**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **X**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

FİLOZOFLARIN PERSPEKTİFİNDEN İLİMLER TASNİFİ

1. Fârâbî **12**
2. Âmirî **18**
3. İhvân-ı Safâ **21**
4. İbn Sînâ **24**
5. İbnü'l-Ekfânî **32**

İKİNCİ BÖLÜM

DİN ÂLİMLERİNİN PERSPEKTİFİNDEN İLİMLER TASNİFİ

1. Harizmî 39
2. İbn Hazm 40
3. Gazâlî 43
4. İbn Haldun 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ GELENEĞİN SENTEZİ

1. Taşköprîzâde 63

1.2. Taşköprîzâde'nin Eserinde Saydığı İlimler 64

1.3. Taşköprîzâde'nin Hakiki İlimler Anlayışı 67

SONUÇ 81

KAYNAKÇA 83

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

b.: bin, ibn

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

çev.: Çeviren

drs.: Dirase

DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed.: Editör

h.: Hicri

haz.: Hazırlayan

krş.: Karşılaştırınız

m.: Miladi

nşr.: Neşreden

s.: Sayfa

sy.: Sayı

thk.: Tahkik eden

thrc.: Tahric

v.d.: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Çalışmanın Amacı

Bu tezin amacı İslam düşüncesinin başlangıcından Taşköprîzâde'ye kadar kaleme alınmış ilimler tasnifi eserlerinde hakiki ilimler düşüncesinin, başka bir ifadeyle tür araştırması yapan ilimler kabulünün nasıl bir değişime uğradığını ve bu bağlamda Taşköprîzâde'nin tasnifinin özgünlüğünü ortaya koymaktır. Bu, ayrıca İslam düşüncesinde din ve felsefe ilişkisine dair görüşlerin ilimler tasnifi açısından sonuçlarını görmemizi sağlayacaktır.

Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifi kriterlerini, tasnif geleneğine kattığı yeniliği ortaya koyabilmek için öncelikle İslam düşüncesinde ilimler tasnifinin nasıl ortaya çıktığını tasnif geleneklerini ele almamız gerekir. Bu konuda kaleme alınmış çalışmalar bulunmakla birlikte Ömer Türker'in ilimler tasniflerinin ve geleneklerinin oluşumu hakkında "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi"[1] makalesinde ortaya koyduğu teorik çerçeve bu tez için ayrıca önem arz etmektedir.

İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifinin Ortaya Çıkışı

Hz. Peygamber hayatta olduğu süre zarfında iman ve amelle ilgili meselelerin kendisine sorulduğu merci idi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların elinde O'nun sözleri ve uygulamaları kalmıştır. Fetihlerle İslam coğrafyası büyümüş, ihtidaların artmasıyla Müslüman nüfus da artmıştır. Müslüman olanların çok farklı din, dil ve kültürlerden olması, ortaya çıkan yeni hukukî meseleler, Cemel ve Sıffin savaşları gibi Müslümanlar arasında yaşanan fitne olayları Kur'an'ın anlaşılması ve Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin tespit edilmesi çalışmalarına sevk etmiştir. Böylece dinî ilimlerin tedvin süreci de başlamıştır. Sahabenin belli başlı şehirlerde vermiş olduğu Kur'an-ı Kerim ve hadis dersleri ile çeşitli meclislerde yapılan tartışmalar tefsir ve hadis ilimlerinin; hukukî olaylar karşısında verdikleri hükümler de fıkıh ilminin temellerini oluşturmuştur. Kur'an ve hadisler Hz. Peygamber dönemindeki toplumun diliyle ifade edildiğinden, anlama çabası aynı zamanda dil çalışmalarını da beraberinde getirmiştir. Kur'an ve hadislerin, istidlalle değil de Hz.

[1] Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 22. Sayı, 2011, 533-556.

Peygamber'in sünnetini tatbik etmekle anlaşılacağını ilişkin görüşler süreç içinde tasavvuf ilminin oluşmasını sağlamışlardır.

Hicrî ilk asırda dil çalışmaları lügat, sarf, nahiv ve belagat ilimlerinin; Kur'an ve hadis çalışmaları tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerinin; dînî bilgiye kalbin ve organların amelleriyle ulaşılabileceğini iddia edenlerin ulaştığı bilgiler de tasavvuf ilminin oluşumunu sağlamıştır. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf ilimleri, dînî naslara dayandıklarından bunlara dînî ilimler adı verilmiştir. Bu ilimleri öğrenmeye vesile teşkil eden dil ilimlerine de alet ilimleri denmiştir.

Dînî ilimlerin hicri ikinci yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli ölçüde ayrıştığı ifade edilebilirse de ilim kelimesinin o dönemde bilgi, bilgi öbeği, haber gibi anlamlara gelmesi sebebiyle bu kelimenin kullanımında bir muğlaklık mevcuttur. İlim kelimesinin kullanımı ile ilgili belirsizlik dînî disiplinlerin birbirinden ayrıştığı dönemlerde de devam etmiştir. Bu bakımdan ilimler tasnifini terkibindeki ilimler kavramının ifade ettiği anlama gelecek şekilde ilim kelimesinin kullanımında dikkatli olmak gerekir. Zira ilimler özellikle erken dönemlerde konularıyla ayrışmış ve bu ayrışma bu ilimlerin taşıyıcısı olan zümreler tarafından temsil edilmiştir. Her ne kadar bu dönemde sistemli bir ilimler tasnifine rastlanmasa da ilimler arasında zımnî bir tasnif olup bunlar "dînî" kavramı etrafında birleşmişlerdir. Bununla birlikle fıkh-ı ekber ve fıkh-ı asgar ayrımı bilginin ilişkili olduğu konuya bağlı olarak bir değer sıralamasını ifade ediyorsa da sistemli bir ilimler tasnifi olmadığı için bu dönemde ilimler arasında bir hiyerarşi bulunduğu da söylenemez.

İlimler tasnifine ilişkin eserler Abbasîler döneminde felsefe külliyatının Yunanca ve Süryanice'den Arapça'ya çevrilmesinden sonra kaleme alınmaya başlamıştır. Bunda hem felsefenin çeşitli alanlarının tanıtılmasının ve genelde din-felsefe ilişkisinin özelde felsefî ilimlerle dînî ilimler ilişkisinin tesis edilmesine yönelik çabaların payı vardır.

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi aynı zamanda bir dînî ilimler-felsefî ilimler ilişkisi sorununun etrafında şekillenmiştir. Din-felsefe ilişkisinde temel soru varlık

hakkında kuşatıcı ve kesin bilgiye nasıl ulaşılacağı sorusudur. Bu soruya verilen cevaba göre iki farklı tasnif geleneğinin oluştuğunu görmekteyiz. [2]

İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi Gelenekleri

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi iki ana teori vardır. Birinci teoriye göre vahiy mütehayyile gücünün bir işlevi olup gerçek bilgi felsefî bilgidir. Bu bakımdan söz konusu yaklaşıma göre dînî ilimler bazı filozoflarda farklılıklar olmakla birlikte genel bir yaklaşım olarak felsefî ilimlerin bir bölümü olan amelî felsefe içinde mütalaa edilirler. İlerleyen sayfalarda görüleceği gibi ilk defa Fârâbî'de ortaya çıkan bu yaklaşım daha sonra İbn Sina ve İbnü'l-Ekfani gibi düşünürler tarafından bazı tadillere uğramıştır.

İkinci teori ise vahyî bilgiyi en üst hakikat kabul ederek, vahiyden kaynaklanan dînî ilimlerle insan aklının ürünü olan felsefî ilimleri ayırır. Birinci teori filozoflar, ikinci teori ise din âlimleri tarafından ortaya konmuştur.

Felsefî tasnif teorisi ilk olarak Fârâbî'de görülür. Fârâbî dînî ilimleri amelî felsefî ilimler içerisinde mülahaza eder ve bu ilimlerin tür araştırması yapan disiplinler değil, dînî naslar üzerine yorum yapan disiplinler olduğunu düşünür.

İkinci yaklaşım olan âlimlerin ortaya koyduğu tasnif geleneğinin ilk örnekleri Harizmî ve İbn Hazm'da görülür. Bu tasnif felsefenin Arapça'ya tercümesiyle İslam dünyasında oluşan fiilî durumdan yani şer'î –gayrı şer'î ilimler ayrımını esas alarak yapılmıştır. İsimlendirmelerin ve kriterlerin kendi içinde farklılık arz ettiği bu tasnif geleneğinde ilimler millî/dînî/şer'î/naklî ve hikemî/felsefî/aklî/tabii olarak ayrılır. Fakat tüm tasniflerde ortak olan nokta, Peygamberlerden öğrenilen ve onlar etrafında gelişen ilimler ile insan aklıyla ulaşılan, insanlığın ortak mirası olan ilimlerin ayrılması ve vahyin en üst bilgi formu kabul edilmesidir.[3]

Taşköprîzâde *Miftâhu's-saâde*'deki ilimler tasnifi onun âlimlerin tasnif geleneğine mensup olduğunu göstermektedir. O âlimlerin perspektifinin ortak kabullerine uygun şekilde ilimleri şer'î ve hikemî olarak ikiye ayırır. Bununla birlikte

[2] Türker, a.g.m., 533-539.
[3] Türker, a.g.m, 555-556.

onun bu tasnif geleneğine temel katkısı Fârâbî'nin ortaya koyduğu ilimlerin tür araştırması yapması kriterini de kendi tasnifine uygulamasıdır. Buna göre dînî ilimler de felsefî ilimler gibi hakiki, kendilerinde nefsü'l-emr'e göre araştırma yapılan; zaman, toplum ve dinlerin değişmesiyle değişmeyen ilimler kategorisine girerler. Bu, âlimlerin tasnif geleneğinde yer alan Harizmî ve İbn Hazm'ın millî ilimleri aklî ilimlerden ayırırken kullandıkları belirli bir millete veya evrensel olarak tüm insanlığa ait olma kıstasıyla millî ilimler için saydıkları din, dil, tarih üçlemesine taban tabana zıt bir iddia olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam İlimler Tasnifi Geleneklerinde Hakiki İlimler Anlayışı

Hakiki ilimler kavramı Taşköprîzâde tarafından kullanılan bir kavramdır. Bu kavram bazı tasniflerde yer almaktadır. Bazılarında ise tam olarak bu şekilde yer almamakla birlikte mazmununu içerecek şekilde mevcuttur.

Bu tezin amacı Taşköprîzâde'ye kadar kaleme alınmış ilimler tasnifi eserlerinde hakiki ilimler anlayışının dönüşümünü ortaya koymak ve Taşköprîzâde'nin katkısını ele almak olduğu için onun hakiki ilimler tanımı ile başlamak yerinde olacaktır.

Taşköprîzâde hakiki ilimlerin nefsü'l-emr'deki durumu inceleyen ilimler olduğunu, bunların zaman, toplum ve dinlerin değişmesiyle değişmeyeceğini belirtir:

"İlimler birçok dal ve alanlardan oluşmakla birlikte dört çeşitle sınırlıdırlar. Bu eşyanın dört kategoride var olmasından dolayıdır: dış dünyada, zihinde, sözde ve yazıda. Birinciye dair ilimler nefsü'l-emr'deki durumuna göredir. Bunlar hakiki ilimlerdir. Zamanların, toplumların ve dinlerin değişmesine göre değişmezler."[4]

Taşköprîzâde dış dünyaya taalluk eden, nefsü'l-emre göre araştırma yapan, zamanların, toplumların, dinlerin değişmesine göre değişmeyen bu ilimleri, hikemî ve şer'î olmak üzere tekrar ikiye ayırır. Hikemî ilimler araştırmacının bu ilimdeki halleri aklın gereği üzere araştıran ilimlerdir. Şer'î ilimlerse kendisinde araştırmanın İslam kanunu üzere yapıldığı ilimlerdir. Dolayısıyla hakiki ilimler hem felsefî hem

[4] İsamuddin Ahmed Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm**, Dâru'l Kütübil İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 69.

dînî ilimleri kapsar. Başka bir ifadeyle felsefî ilimler de dînî ilimler de hakiki ilimdirler.

Taşköprîzâde'nin bu tanımı ve ayrımı ışığında genel olarak hakiki ilimler anlayışına ve hakiki ilimlerin önemine değinelim.

Hakiki ilimler anlayışı filozofların tasnif geleneğinde ortaya çıkmış bir anlayıştır. Hakiki ilimlerin izini sürebilmemiz için müelliflerin ilimleri sayarken, tasnif ederken ve hiyerarşisini belirlerken yükledikleri vasıfları birbirinden ayırt etmemiz gerekir. Buna göre bir ilmin hakiki olması ile faydalı olmasının, şerefli olmasının, en başta ilim sayılıp sayılmamasının birbirinden ayrı şeyler olabileceği akılda tutularak bu ayrımlar dikkatli bir gözle takip edilmelidir. Zira hakiki olmayan bir ilim faydalı olabilirken faydalı olan bir ilim şerefi yüksek bir ilim olmayabilir de. Belli kuralları olup sistematik olarak öğrenilse de bu ilim sayılmayabilir, zanaat sayılabilir. İlim sayılsa da ebedi saadet açısından amaçlanan bir ilim olmayabilir. Ayrıca İslam düşüncesinde ilimler tasnifi eserlerinin amaçlarından birinin felsefe-vahiy ilişkisini uygun şekilde kurmaya çalışmak olduğunu göz önünde bulundurarak buralarda yer alan vahiy, din, şeriat ve dînî ilimlerin birbirine hamledilmesinde aceleci olmamak gerekmektedir. Zira din, vahyin farklı bir ifadesi olup aralarına bazı açılardan farklılık kaydı konabilir. Din değişmez sayılıp şeriat bunun değişen yönü addedilebilir. Dînî ilimler de dinin hakikatinden ayrı mütalaa edilebilir.

Bir ilmin hakiki olması ne demektir? Bu yukarıda Taşköprîzâde'nin de ifadesiyle aktarıldığı gibi nefsü'l-emrdeki duruma göre araştırma yapan, zamanların, toplumların ve dinlerin değişmesine göre değişmeyen ilimdir. Fakat bir ilmin hakiki ilim olmasının önemi nedir? Bir ilmin tür araştırması yapması ya da yapmaması, bir şeyin nefsü'l-emrdeki durumunu bildirmesi neyi değiştirir? Başka bir ifadeyle hakiki ilmin değeri nereden ileri gelmektedir? Bu sorular filozofların ve âlimlerin tasnif geleneklerini ayrıştırmamızda çok kilit konuma sahip sorulardır. Nitekim âlimlerin ortaya koyduğu tasnif bazı eserlerinde nefsü'l-emre göre araştırma yapmanın kendi başına yeterli olmayacağı vurgusuyla karşılaşırız. Bu anlayışa göre önemli olan faydalı ilimdir. Faydalı ilim dünyada ve bilhassa ahirette kişinin kendisine ve başkalarına faydasının dokunduğu, ahirette kurtuluşa vesile olan ve ebedî saadete

ulaştıran ilimlerdir. Ebedî saadete ulaştırma hiçbir ayrım yapılmadan bütün tasniflerin nihai gayesidir. Filozofların tasniflerinde de gaye ebedî saadettir. Fakat bu gelenekte vurgusu yapılan husus, dînî gelenekte anlaşıldığı şekliyle ilme ve buna uygun amellere sarılmak değildir. İlmin ve amelîn gerekliliği filozofların tasniflerinde de benzer şekilde yer almaktadır. Fakat süreçte farklılık söz konusudur. İşte bir ilmin hakiki olmasının önemi burada ortaya çıkar.

Filozoflar en yüce gaye olan ebedî saadet için hakikatin bilgisi ve buna uygun ameli öngörürler. Bu metafizik bilgiyle mümkündür. Metafizik bilgi varlığın bilgisi, eşyanın kendinde bilgisi, nefsü'l-emrdeki bilgisidir. Bu bilgi nefsi dönüştürür, yetkinleştirir. Filozoflar bu yetkinleşmeyi tenezzüh, tecerrüd gibi kavramlarla ifade ederler. Yetkinleşen nefis ebedî saadete ulaşabilir. Bu bilgiye ulaşmak için hakiki ilimler gerekir. Çünkü hakiki ilimler zamanlara, toplumlara, dinlere göre değişmeyenin bilgisini verirler. Hakiki ilmi öğrenen ve bununla nefsi dönüşen bir kimsenin aksine bir davranışta bulunması mümkün değildir. Aksine bir davranışta bulunuyorsa o ilmi gerçekten edinememiş, nefsi dönüşmemiş demektir. Dolayısıyla yetkinleşme ve hakiki ilimler arasında zorunlu bir ilişki vardır. Ebedî saadete de ancak bu yolla ulaşılabilir. Bunun son derece berrak bir şekilde açıklandığı bir örnek olarak İbnü'l-Ekfânî'nin şu satırlarını aktarabiliriz:

> "Beşer'î nefsimizi nazarî ve amelî kuvveleri bakımından yetkinleştirmemiz gerekir. Çünkü bu ebedî saadetin vesilesidir. Bu gerçeğe inanmak ve doğruyu yapmak ancak eşyanın hakikatini olduğu gibi bilme ile tamamlanabileceği için hakikatlerin bilgisini verecek ilmi, ona götürecek olanı, faziletlere yöneltecek ve reziletlerden sakındıracak olanı öğrenmemiz gerekir."[5]

Burada vurgulanması gereken bir diğer husus filozofların ameli dışlıyor olmamalarıdır. Zira yukarıdaki alıntıda da açıkça görüleceği gibi, ebedi saadet hem nazarî hem amelî güçler yönünden geliştirmekle mümkündür ve hakiki ilimler sadece nazarî değil aynı zamanda amelî güçlerin yetkinleştirilmesinin de bir güvencesidir.

Bu tezde İslam Düşüncesi'nde başlangıçtan Taşköprîzâde'ye kadar yazılmış ilimler tasniflerinde tür/hakikat araştırması yapan ilimlerin nasıl ele alındığını ve bu bağlamda dînî-felsefî ilimlerin birbirlerine göre nasıl konumlandırıldığı ele

---

[5] İbnü'l-Ekfânî, **İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd**, thk. Januarius Justus Witkam, Leiden, 1989, s. 452.

alınacaktır. Aşağıda İslam Düşüncesi'nde başlangıçtan Taşköprîzâde'nin vefat tarihi olan 1561'e kadar kaleme alınmış ilimler tasniflerinin ve yahut içinde ilimler tasnifine yer verilmiş eserlerin bir listesi verilmiştir. Bu nihai bir liste değildir. Bu eserler arasında günümüze ulaşmayanlar; dili Arapça, Türkçe ve Farsça olanlar mevcuttur. Eserlerin bir kısmı da yazma halindedir.

İslam Düşüncesinde Başlangıçtan Taşköprîzâde'ye Kadar Kaleme Alınmış İlimler Tasnifi Eserleri

Cabir bin Hayyan (815)	*Kitâbu'l-hudûd
Kindî (866)	*Kitâbu Mâhiyeti'l-ilm ve aksâmuhu (ulaşmamış)
	*Aksâmu'l-ilmi'l-insî (ulaşmamış)
	*Kütübü Aristotalis ve mâ yuhtâcu ileyhi fî tahsîli'l-felsefe
Sabit b. Kurre (901)	*Kitâb fî Merâtibi'l-ulûm (ulaşmamış)
Ahmed b. Sehl Belhi (942)	*Kitâb fî İnşâi ulûmi'l-felsefe (ulaşmamış)
	*Kitâbu Aksâmi'l-ulûm (ulaşmamış)
	*Kitâb fî Aksâmi'l-ulûmi'l-felsefe (ulaşmamış)
Fârâbî (950)	*İhsâu'l-ulûm
Âmirî (992)	*el-İlâm bi menâkıbi'l-İslam
İbn Nedim (995)	*Fihrist
Havarizmî (997)	*Mefatîhu'l-ulûm
İbn Ferigûn (10.yy)	*Cevâmiu'l-ulûm
İhvân-ı Safâ (10.yy)	*Resâil
Ebu Hayyan et-Tevhidî (1023)	*Risâle fî'l-ulûm
İbni Sînâ (1037)	*Aksâmu'l-ulûmi'l-aklîyye
İbn Hazm (1064)	*Merâtibu'l-ulûm
Gazâlî (1111)	*er-Risâletü'l-ledünniye
	*İhyâu ulûmi'd-din
	*Mustasfâ

Ebul Berekat Bağdadî (1166)	*Kitâbu'l-Muteber
İbn Rüşd (1198)	*Zaruri fî usûli'l-fıkh / Muhtasaru'l-Mustasfâ
Fahreddin Râzî (1210)	*Câmiu'l-ulûm (Farsça)
	*Hadâiku'l-envâr ve hakâiku'l-esrâr (Farsça)
Beyzavî (1286)	*Risâle fî Mevzûâti'l-ulûm ve tarifuha
Kutbuddin ŞiRâzî (1311)	*Dürretü't-tâc (Farsça)
Sadru'ş-şeria (1346)	*Tâdîlu'l-ulûm
İbnü'l Ekfânî (1348)	*İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd
Davud-ı Kayserî (1350)	*İthâfu's-Süleymanî fî ahdi'l-Orhani
Şemseddin Amülî (1352)	*Nefâisu'l-fünuûn fî arâisi'l-uyûn (Farsça)
Taftazanî (1390)	*Mecmûatü'l-ulûm
İbn Haldun (1406)	*Mukaddime'de bir bab
Seyyid Şerif Cürcânî (1413)	*Kitâbu't-Tarifat
Kalkeşandî (1418)	*Subhu'l-a'şâ fi sınâati'l-inşâ'nın bir babı
Bedri Dilşad Şirvanî (1427)	*Muradname (Kabusname tercümesi)
Mercümek Ahmed (1431)	*Terceme-i Kabusname
Şeyhoğlu Sadreddin (1402)	*Kenzü'l-küberâ
Molla Fenarî (1431)	*Manzûmetü'l-ulûm
Muhammed Şah Fenarî (1453)	*Şerhu Manzûmeti'l-ulûm
	*Unmûzecü'l-ulûm
Abdurrahman el Bistamî (1454)	*Fevâihu'l-miskiyye fi fevâtihi'l-Mekkiyye
Ali Kuşçu (1474)	*Risâle fî Mevzûâti'l-ulûm
Molla Lütfî (1495)	*Es'ile fî mevzûâti'l-ulûm
	*Hâşiye alâ Risâleti Mevzûâti'l-ulûm (Metalibu'l-ilahiyye)
	*Risaleti'l-Ma'mûle fî beyâni mevzûâti'l-ulûm
	*Saâdetü'l-fâhire fi's-siyâdeti'l-âhire
	*Sebü'ş-şidâd
Devvanî (1502)	*Unmûzecu'l-ulûm

Suyutî (1505)	*en-Nukâye
	*İtmâmu'd-dirâye fî kurrâi'n-nukaye
Muhyiddin Muhammed (1533)	*Risale fî Mevzûâti'l-ulûm
İbn Tulun es-Salihî (1546)	*Lü'lüi'l-manzum alâ mâ iştağaltu minel ulûm
Taşköprîzâde (1561)	*Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde

Bu çalışmada filozofları temsilen Fârâbî, Âmirî, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ ve İbnü'l- Ekfânî'nin tasnifleri ve bağlamda hakiki ilim anlayışları ele alınmıştır. Harizmî, İbn Hazm, Gazâlî ve İbn Haldun ise âlimlerin tasniflerine örnek olarak seçilmiştir. Fahreddin Râzî ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin görüşleri de âlimlerin tasnifleri arasında ele alınmış fakat bu son iki müellifin düşünceleri metafizik bilgiye ulaştıran ilimler, hakikate ulaşan ilim grupları bağlamında zikredilmiştir. Hakikati arayan gruplar incelemesi âlimlerin hakiki ilim anlayışını ve dönüşümünü ve aynı zamanda bu geleneğin zirvesi sayılan Taşköprîzâde'nin tasnifini anlamakta yol göstermektedir. Zira hakikate götüren yollar/metodlar anlayışı Taşköprîzâde tarafından ilimler tasnifine uygulanmıştır. Filozofların tasniflerinin kriterlerini ortaya koymak da Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifine uyguladığı tür araştırması yapma kaydını berraklaştırmakta ve yaptığı sentezi anlamakta yardımcı olmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİLOZOFLARIN PERSPEKTİFİNDEN İLİMLER TASNİFİ

1. Fârâbî

Fârâbî ilimleri dil, mantık, matematik ilimler, tabiat ilimleri ve metafizik, siyaset-fıkıh-kelam olmak üzere beş bölümde sekiz ilim olarak sayar. Fıkıh ve kelamı siyaset ilminin altına yerleştirir.[6] Felsefî ve dînî ilimleri birleştiren, daha doğrusu bu ayrıma gitmeden dînî ilimleri felsefî ilimlerin altına yerleştiren bu yaklaşım Fârâbî'nin sistemi içinde ayırt edici bir vasıf taşımaktadır.

Fârâbî'nin hakiki ilimler anlayışını görebilmek için ebedi saadet, buna bağlı olarak erdemli toplum, erdemli toplum için peygamber, peygamberin var olabilmesi için vahiy, vahiy-din-felsefe-felsefî ve dînî ilimler görüşlerini birbiriyle ilişkili olarak ele almamız gerekmektedir.

Fârâbî'ye göre ebedi saadet nefsin yetkinleşmesi ile mümkündür. Bu da doğru inancı elde etmek ve iyi amelleri işlemekle gerçekleşir. En yüce iyilik ve mükemmelliğe ve mutluluğa ancak şehirde erişilebilir. Bu şehir de herhangi bir şehir değil, insanların birbirlerine mutluluğu elde etmek için yardımlaştığı şehirdir. Bu erdemli şehirdir. Bu toplum da erdemli toplumdur. Şehir tıpkı bir beden gibidir. Nasıl bedende kalp yönetici ise erdemli şehrin de bir yöneticisi olmalıdır. Bu yönetici sıradan bir insan değildir. Bu insan mükemmelliğe ulaşmış kimsedir. Muhayyile kuvvesi mükemmelliğe ulaşmış, uykuda ve uyanıkken tikelleri oldukları gibi veya temsili olarak, makulleri de temsili olarak almaya hazır hale gelmiştir. Faal akıldan gelen feyiz onun muhayyile gücünde ortaya çıktığında bu vahiy olur. Faal akıldan taşan feyiz kişinin aklına geldiğinde bu kişi filozof, muhayyile gücüne taştığında peygamber olur. Peygamber bu feyizle gelecekten haber verir, tikeller hakkında hüküm bildirir.[7]

Hem filozofun hem peygamberin aldığı hakikatler Faal akıldan gelir. Bunların farkı bu feyzin filozofun aklına makul şeklinde gelmesi, peygamberinse ya bunları makul olarak alıp daha sonra bu makulleri mütehayyile gücüyle somutlaştırılması veya faal akıldan feyzin doğrudan mütehayyilesine gelmesidir.

---

[6] Fârâbî, **İhsâu'l-ulûm**, thk. Ali Bu Mulhim, Dar ve mektebetü'l-hilal, Beyrut, 1996. Çevirisi için bkz. Fârâbî, **İlimlerin Sayımı**, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.

[7] Farabî, **Ârâu ehl-i medîneti'l-fâzıla ve muzâddiha**, thk. Ali Bu Mulhim, Dar ve mektebetü'l-hilal, Beyrut, 1995, s. 122. Çevirisi için bkz. Farabî, **İdeal Devlet**, çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap, 3. baskı, İstanbul, 2011, s. 106.

Hayal gücü tikelleri idrak ettiğinden gelen bilgi de tikelleşmiş olarak gelir. Peygamber bu şekilde hakikati insanlara anlatacak kimse olur. Toplumu yönetecek reis odur. Tek tek fiillere dair yasalar koyar.

Hem filozof hem peygamber Faal akıldan hakikatleri alıyor olsa da bilgi olmak ve nefsi dönüştürmek bakımından bu ikisinin sahip oldukları farklıdır. Fârâbî'ye göre bilgi akılda olandır. Tahayyülde olan somutlaştırmadır, bilgi değildir. Dolayısıyla ilim dediğimiz şey, akılda soyut olarak bulunan mücerred hakikatleri bilmekten ibarettir. Bunun dışındaki şeyleri bilmeye dayanan hiçbir disiplin ilim değildir.

Fârâbî'de vahyin felsefeyle, dînî ilimlerin dinle ilişkisini; akıl ve hayal karşılaştırması yaptığı ve özün timsali, yansımanın timsali gibi birbirine göre hakikati vermede derece derece uzaklaşan bir şekilde anlattığı şu açıklamasına kıyaslayabiliriz:

"İnsan varlıkların ilkelerini, mertebelerini, mutluluğu ve erdemli şehirlerin yönetimini tasavvur eder ve düşünür, ya da hayal eder. Onların tasavvur edilmesi özlerinin, gerçekte nasıl var iseler öylece insan nefsinde canlandırılmasıdır. Onların hayal edilmesi de, imajlarının, örneklerinin ve taklitlerinin insan nefsinde canlandırılmasıdır. Bu görünen varlıklardaki duruma benzer. Sözgelişi biz, insanın doğrudan doğruya ya kendisini, ya timsalini, ya suya düşen görüntüsünü, ya da suya ve diğer yansıtıcı nesnelere düşen timsalinin görüntüsünü görürüz. Onu doğrudan doğruya görmemiz, aklın, varlıkların ilk ilkelerini, mutluluk ve benzeri şeyleri tasavvur etmesine; onu ve ya timsalini suda görmemiz ise, hayal etmeye benzer. Çünkü onu ve ya onun timsalini aynada görmemiz, onun bir görüntüsünü (taklîd) görmemiz demektir. Aynı şekilde şeyleri tasavvur ettiğimizde onların bizzat kendilerini değil yalnızca taklitlerini tasavvur etmiş oluruz."[8]

[8] Fârâbî, **Kitâbu's-Siyâsetü'l-medeniyye**, thk. Fevzi Mitri Neccar, Matbaatü'l-katolikiyye, Beyrut, 1998, s. 85; Çevirisi için bkz. Farabî, **es-Siyâsetü'l-medeniyye**, çev. Mehmet Aydın vd, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 50.

Tablo 1

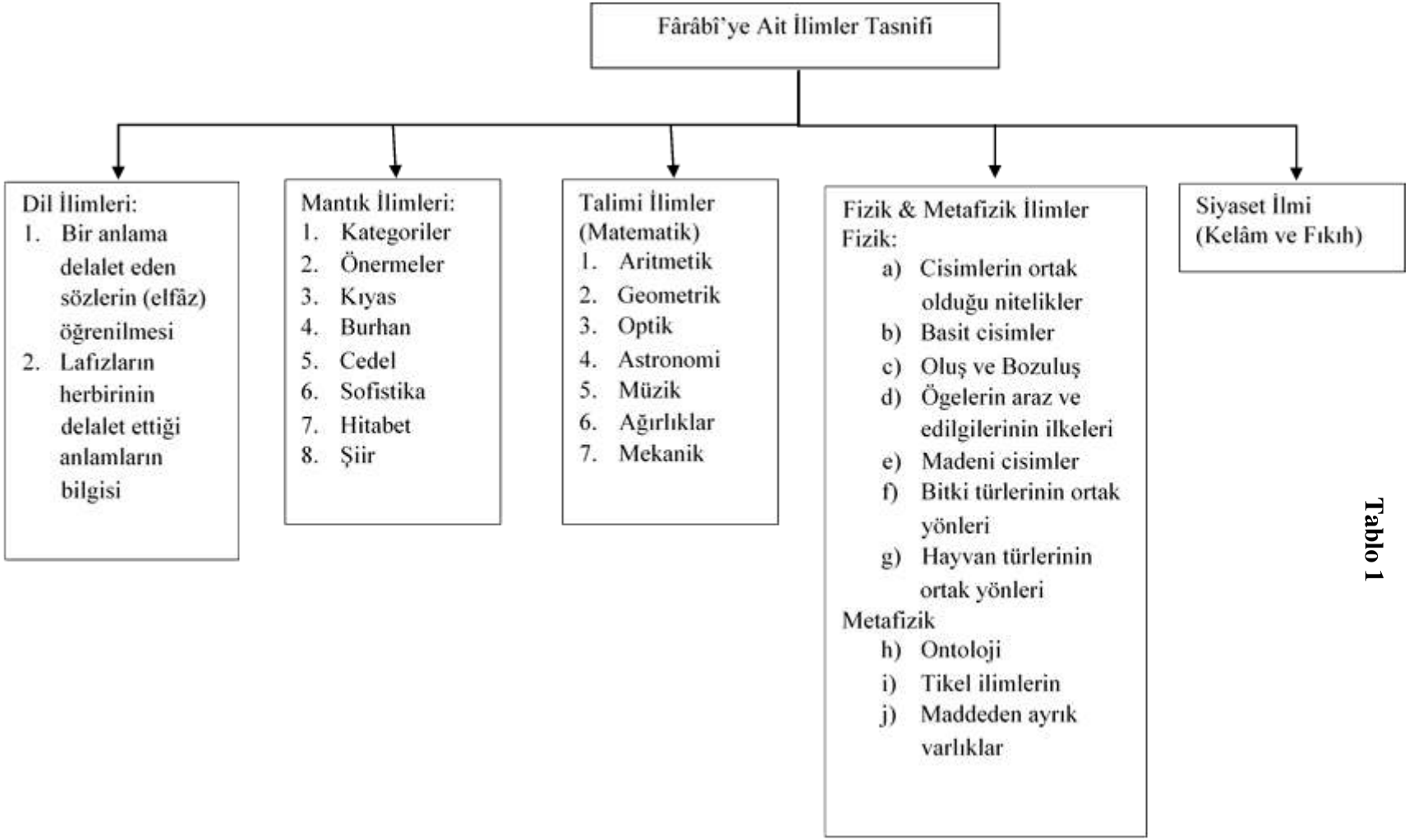
Fârâbî'ye Ait İlimler Tasnifi
Dil İlimleri:
1. Bir anlama delalet eden sözlerin (elfâz) öğrenilmesi
2. Lafızların herbirinin delalet ettiği anlamların bilgisi
Mantık İlimleri:
1. Kategoriler
2. Önermeler
3. Kıyas
4. Burhan
5. Cedel
6. Sofistika
7. Hitabet
8. Şiir
Talimi İlimler (Matematik)
1. Aritmetik
2. Geometrik
3. Optik
4. Astronomi
5. Müzik
6. Ağırlıklar
7. Mekanik
Fizik & Metafizik İlimler
Fizik:
a) Cisimlerin ortak olduğu nitelikler
b) Basit cisimler
c) Oluş ve Bozuluş
d) Ögelerin araz ve edilgilerinin ilkeleri
e) Madeni cisimler
f) Bitki türlerinin ortak yönleri
g) Hayvan türlerinin ortak yönleri
Metafizik
h) Ontoloji
i) Tikel ilimlerin
j) Maddeden ayrık varlıklar
Siyaset İlmi (Kelâm ve Fıkıh)

Fârâbî bundan sonra insanların çoğunun yaradılış veya alışkanlıklar dolayısıyla sözü geçen şeylerin bizzat kendilerini anlama ve tasavvur etme güçlerinin olmadığını ve dolayısıyla bu insanlar için sözü edilen şeylerin benzer ve taklitlerinin ortaya konması gerektiğini söyler. Din, söz konusu şeylerin ya da onların hayallerinin nefisteki görüntüleridir. "Bundan dolayıdır ki, hepsi aynı türden mutluluğu amaç edindiği halde, dinleri farklı olan birçok erdemli ulus ve şehir bulunabilir. Çünkü din, söz konusu şeylerin ya da onların hayallerinin nefislerdeki resmleridir."[9]

Dînîn hakikatin temsîlî bir ifadesi olduğu görüşünden sonra Fârâbî'nin dînî ilimler hakkındaki görüşlerini incelemek gerekir. Dînî ilimlerin ortaya çıkışı reis-i evvel olan kişinin vefatı ve kendisinden sonra onun gibi bir kimsenin gelmeyişi ile başlar. Şimdi bu süreci ele alâlim:

Fârâbî *el-Medînetü'l-fâzıla*'da yöneticinin vasıflarını sayar. Bu vasıfların hepsinin bir kişide toplanması zordur. Bu yüzden böyle insanlara her devirde bir defa rastlanır. Eğer ondan sonra kendisi gibi biri gelmezse bu insanların koydukları kurallar muhafaza edilir ve âdet olarak benimsenir.

"Herhangi bir zamanda, bu nitelikleri taşıyan yöneticilerden bir topluluk, bir şehirde bir ulusta veya birçok uluslarda bulunurlarsa; çabaları, amaçları, iradeleri ve yaşayışlarında birlik olduğu için, bu yöneticiler topluluğunun hepsi bir tek yönetici gibidir. Onlar, zaman bakımından ardı ardına yaşarlarsa, nefisleri bir nefis gibi olur, ikincisi birincisinin yaşam biçimini izler; bugünkü, geçmişin yolunda yürür. Onlardan biri, bir zaman için kendi koyduğu yasayı değiştirmeyi yararlı gördüğünde bir başka vakit nasıl değiştirebilirse, yaşayan yönetici de, kendinden öncekinin koyduğu yasayı değiştirebilir; çünkü önceki, şimdiki şartları görseydi, onu kendisi de değiştirirdi. Fakat, bu niteliklerde olan bir kimsenin bulunmaması durumunda, öncekilerin koymuş oldukları yasalar yazılır, korunur ve şehir onlarla yönetilir. Böylece, geçmiş yöneticilerden alınan bu yazılı yasalara göre yöneten başkan, önceki uygulamaları sürdüren bir yönetici olur."[10]

Peygamber hakikati bilen kimsedir. Bir peygamberi ancak o peygamber gibi hakikate malik olan bir kimse anlayabilir.[11] Fakat insanların çoğu bu hakikatleri algılamaya kabil olmadıklarından Peygamber bu hakikatleri mütehayyilede

---

[9] Fârâbî, **Kitâbu's-Siyasetü'l-medeniyye**, 85-86; Farabî, **Siyasetü'l-medeniyye**, s. 51.
[10] Fârâbî, **Kitâbu's-Siyasetü'l-medeniyye**, s. 80-81; Fârâbî, **Siyasetü'l-medeniyye**, s. 46.
[11] Fârâbî, **Kitâbü'l-Mille**, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut, 1986, s. 48-49. Fârâbî, **Mille**, Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin Kitabu'l-mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi" makalesi içinde, **Divan Dergisi**, 2002/1, s. 262.

bulunduğu formuyla aktarır ve tikel olaylara dair yasalar koyar. Peygamber bütün eylemlere dair yasalar koymamış olabilir. Peygamberin vefatından sonra ona benzer kişi başa geçtiğinde onun belirlemediği yasaları belirler ve onun koyduğu yasaları değiştirebilir. Bunun sebebi o yasaların yanlış olması değil ilk başkanın o yasanın o zamanda doğru olduğunu düşünmüş olması ve fark etseydi değiştireceği bir yasa olmasından kaynaklanır. İkinci başkandan sonra ona her anlamda ona benzer üçüncü, ondan sonra da dördüncü başkan gelir. Beşinci gelen kişi de böyledir. Fakat beşinci kendisinden sonra kendisine benzer birini bırakmadan vefat ederse yapılması gereken, öncekinin izlenmesi, ona muhalefet edilmemesi, yasada bir değişiklik yapılmamasıdır. Fakat eğer önceki başkanın açıklamamış olduğu bir şeyin belirlenmesi ihtiyacı hissedilirse o zaman birinci başkanın açıkça belirlediği şeylerden çıkarım yapma lüzumu doğar. Bu şekilde de fıkıh sanatına yönelmek gerekir. Fıkıh sanatıyla açıkça belirlenmiş hususlardan belirlenmemiş tek tek hususları istinbat etme ve bunu uygulama mümkün olur.[12]

Fârâbî bundan sonra istinbat, ârâ ve ef'al yani inançlar ve fiiller konusunda olacağından, fıkhı, inançlarla ilgili fıkıh ve fiillerle ilgili fıkıh olarak ikiye ayırır. Bu Ebu Hanife'nin fıkh-ı ekber ve fıkh-ı asğar ayrımına benzemektedir. Yani Fârâbî inançlarla ilgili ilmu't- tevhid diyebileceğimiz kısmı da fıkha dahil etmiştir. İlmu't-tevhid'in daha sonraki bir isimlendirmesi olan kelamı ise dînî savunmak için var olan bir cedel ilmi olarak görmüştür. Cedel ve hitabet vasıtasıyla da yaygın dînî görüşlerin destekleneceğini ve dine saldırıda bulunulduğunda dînî görüşlerin savunulacağını belirtir.[13] Kelam, dinin savunulması için safsata ve mugalata da kullanabilir.[14]

Fârâbî dînîn amelî ve nazarî yönlerinin felsefenin amelî ve nazarî kısımlarından ilkelerini aldığını düşünür. Bu bağlamda din felsefeye dahildir.

"Erdemli din, felsefeye benzer. Nasıl ki felsefe nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır; nazarî ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; amelî olanın ise insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu (kabul edilirse) din de böyledir. Dinde amelî olan şeyler, küllîleri amelî felsefede yer alan şeylerdir; çünkü dinde amelî olan hususlar, sınırlandırıcı şartlarla belirlenmiş küllî şeyler olup; şartlarla kayıtlı olan,

[12] Fârâbî, **Kitabu'l-Mille**, 50; Fârâbî, **Mille**, s. 263.
[13] Fârâbî, **Kitabü'l-Mille**, 50; Fârâbî, **Mille**, s. 262.
[14] Fârâbî, **İhsâu'l-ulûm**, s. 92; Fârâbî, **İlimlerin Sayımı**, s. 101-102.

şartsız görünenlerden daha özeldir. Sözgelimi "yazan insan" sözü "insan" sözünden daha özeldir. Öyleyse erdemli yasaların hepsi amelî felsefede yer alan küllî şeylerin içinde yer alır. Dindeki nazarî görüşlerin kesin kanıtları da nazarî felsefede yer alır ve bu görüşler kesin kanıtlar olmadan dinde bulunabilir. Öyleyse dînî oluşturan iki parçanın her ikisi de felsefeye dahildir; çünkü bir şeyin ilmin bir parçası olduğu veya söz konusu ilme dahil olduğu şu iki yönden söylenebilir: a) Kesin kanıtlar olmadan benimsenen bir şeyin kesin kanıtlarının o ilimde bulunması yönünden, b) küllîleri kapsayan ilmin, ona dahil olan şeyin cüz'îlerinin sebeplerini sağlaması yönünden. Öyleyse amelî felsefe, eylemlerin hangi şarta, hangi amaca bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan şartların sebeplerini verir. Eğer bu şeyin ilmi, kesin kanıta dayalı ilim olursa, felsefenin amelî bölümü, erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş eylemlerin kanıtlarını verir. Felsefenin nazarî bölümü ise dindeki nazarî bölümün kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli dînî oluşturan sultanlık mesleği de felsefenin çerçevesi içindedir.[15]

Fârâbî dînî ilimlerin de siyaset ilmine ve dolayısıyla felsefî ilimlere dahil olduğunu, ilkelerini bu ilimden aldığını düşünür. Yani dînî ilimler amelî konularda ilkelerini amelî felsefeden, nazarî konulardaki ilkelerini nazarî felsefeden alırlar. Aslolan felsefî ilimlerdir.

Dinde belirlenmiş görüşler üzerinde fakîh olan birinin, eylemler konusunda fakîh olan birinin bildiklerini biliyor olması gereklidir. Dinde yer alan amelî hususlarda fıkıh, öyleyse, siyâsetin içerdiği küllîlerin cüz'îleri olan şeyleri içine alır ve öyleyse fıkıh, siyâset ilminin ('ilmü'l medenî) bir parçasıdır ve (bu sebeple) amelî felsefeye dahildir. Dinde bulunan nazarî şeylerde fıkıh ise ya nazarî felsefenin içerdiği küllîlerin cüz'îlerini içerir ya da nazarî felsefeye dahil olan şeylerin benzetimlerini (misâlât) içerir; öyleyse fıkıh, nazarî felsefenin bir bölümü olup ona dahildir. Ve nazarî ilim asıldır.[16]

Yukarıda da görüldüğü gibi Fârâbî'ye göre din hakikatin bir temsilidir. Felsefe hakikatin doğrudan ifadesidir. Felsefî ilimler hakikat araştırması yapan hakiki ilimler olup bununla nefsi dönüştürüp yetkinleştiren, bu şekilde metafizik bilgiyi elde etmeyi sağlayarak ebedî saadete götüren ilimlerdir. Dînî ilimlerse hakikatin temsîlînin ilimleri olup hakiki değillerdir. Bu gereksiz ve değersiz oldukları anlamına gelmez. Bunlar toplum hayatını düzenlemek için vardır. Medeni hayat ise kişinin erdemli bir hayat sürmesi, hakikate ulaşması ve mutluluğu elde etmesine ortam hazırlaması bakımından vazgeçilmezdir. Dînî ilimler bu bağlamda Peygamber'den alınan hakikatin itikadlar ve fiiller bazında yerleşmesine ve uygulanmasına uğraşması bakımından elzem olsalar da nefsi dönüştürmeye elverişli

[15] Fârâbî, **Kitabü'l-Mille,** 46-47. Fârâbî, **Mille**, s. 261.
[16] Fârâbî, **Kitabü'l-Mille,** 50-51. Fârâbî, **Mille**, s. 264.

değillerdir. Fârâbî'ye göre hakiki ilimlerin dönüştürücülüğü zorunludur. Eşyanın hakikatine ulaşan nefis yetkinleşir. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre fasık bir filozof olamaz. Fârâbî'nin fasık şehir için kullandığı "hakikate ulaşmış olan ama bununla amel etmeyen" tanımı filozof için değil halk için, tabiri caizse avam için geçerlidir. Yani bu durumda fasık olmakla nitelenenler zaten nefisleri dönüşmemiş kimselerdir. Dolayısıyla Fârâbî'de hakikat araştırması yapan ilimleri bilip de bunu süfli bir amaç için kullanan bir kimsenin varlığı kabul edilemez.

2. Âmirî

Âmirî *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm* eserinde ilimleri millî ve hikemî olmak üzere ikiye ayırır. Sonra hem millî hem hikemî ilimleri; duyusal, aklî, duyu ve akıl arasında ortak olarak üç sanata ayırır ve bir de bunların aleti konumunda olan bir sanat daha ekler. Millî ilimlerde duyusal olan hadisçilerin; aklî olan mütekellimlerin; duyu ve akıl arasında ortak olan da fıkıhçıların sanatıdır. Dil ilmi ise tüm hepsinin aleti konumunda bir sanattır. Hikemî ilimlerde duyusal olan tabiat bilimcilerinin, aklî olan metafizikçilerin; duyu ve akıl arasında ortak olan da matematikçilerin sanatıdır. Mantık ise bu üç sanatın aleti olan bir sanattır.[17]

Millî ilim erbabı, seçilmiş peygamberlerdir. Hikemî ilim erbabı ise önde gelen filozoflardır. Âmirî'ye göre her peygamber filozoftur fakat her filozof Peygamber değildir. Burada Âmirî millî ilimlerin hikemî ilimlere üstünlüğünü ortaya koymaktadır.[18]

Âmirî'ye göre vahyin üstünlüğü tek başına vahyin üstünlüğü olarak kalmaz, aynı zamanda dinin üstünlüğü ve buna da bağlı olarak dînî ilimlerin üstünlüğünü gerektirir. Yani Âmirî dînî ilimlerin üstünlüğünü dinle, dinin üstünlüğünü de vahiyle temellendirir. Âmirîye göre millî ilimler, ilimlerin konumca en şereflisi, rütbece en üstünü ve derece bakımından da en yücesidir. Âmirî bunu üç sebeple izah eder:

---

[17] Âmirî, **el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm**, nşr. Ahmet Abdülhamid Gurab, Dâru'l-İsale, 1. Baskı, Riyad, 1988, s. 80-81.
[18] Âmirî, a.g.e, s. 80.

Tablo 2

-Bütün ilimlerin sonucu iyiliklere ulaşmaktır. İnsanın Rabbine yakınlık kazanmasından daha üstün bir iyilik yoktur ve buna da ancak samimi bir kulluk ve O'nun hoşnutluğunu kazanmaya kendisini vermekle ulaşabilir. Rabbinin hakları karşısında insanın görevlerini yerine getirmesinde ona yol gösterecek olan öteki ilimler değil, ancak gerçek bir din bilgisidir. Şu halde ilimler arasında dînî ilimler, insana ebedî mutluluğu kazandırma özelliği bulunmaktadır. Bu ise daha ötesi bulunmayan bir kazançtır.

-Hiç bir din hususi bir menfaat ve cüz'î bir fayda için vaz edilmez, aksine dînîn vaz'ında küllî fayda gözetilmiştir. Bütün insanların faydasına olan bir şey faydası bir tek şahsa dokunan şeyden daha üstündür. Dinler umum için vaz edildiğine göre, dînî ilimler de umumun ihtiyaç duyduğu bir şeydir ve dolayısıyla daha üstündür. Oysa öteki ilimler, kendi içinde değeri olmakla birlikte, bu, bütün insanlığa nisbetle fertlerin değeri mesabesindedir. Bu yüzden herhangi bir kimse bu ilimleri öğrenmekten geri durursa ayıplanmaz, çünkü dînî ilimlerin yanında onların küçük bir değeri vardır.

Âmirî'nin bu açıklamaları Fârâbî'den farklı olarak din ve vahiy ile dînî ilimler arasında yakın bir ilişki kabul ettiğini gösterir. Yani dînî ilimler hakikatin yansımasının yorumu değil, bizatihi hakikati taşıyan ilimlerdir. Âmirî'nin dînî bilginin hakikatin yansıması değil bizatihi hakikat olduğu görüşü üçüncü açıklamasında daha net görünür:

-Dînî bilgi, diğer ilimlerin üzerine bina edildiği temel durumundadır. Çünkü dînîn kaynağı, bütün nazarî ilimlerin ilk ilkelerinin kendisine nispet edildiği kandil, yani asla şüphe ilişmeyen, unutma ve yanılma ihtimali bulunmayan ilahi vahiydir. Buna karşılık, öteki ilimlerden hiç biri dînî bilgiye temel olamaz. Şu halde dînî bilgi, özü itibariyle, doğruluk ve kuvvet bakımından nazarî ilimlerin kaynağı ve ilkesi durumundadır.[19]

Âmirî felsefî ilimlerin dînî ilimlere aykırı olduğu görüşünü iddia edenlere karşı felsefî ilimleri dînî ilimlerle temellendirir. Ona göre:

"Felsefenin kökleri ve dalları tıpkı dînî ilimler gibi, sarih akla muvafıktır ve sahih burhanla teyit edilmiştir. Burhanın gerektirdiği ve aklın vacip kıldığı şeyle hak dînîn gerekli gördüğü şey arasında asla zıtlık bulunmaz."[20]

Âmirî bunun yanında dînî hükümlerin akla aykırı olduğunu söyleyen mütezarrife adını verdiği haz peşinde koşan, görünüşüne düşkün hafif meşrep ve aydın geçinen bazı kimselerin dînî vazife ve buyrukları küçümsemelerini de eleştirir. Onlara göre dinlerin yapılmasını istediği ibadet ve buyruklar aklın gerekli gördüğü şeyler değildir. Bunlar her milletin hayatını sürdürmek ve bozulmasını önlemek maksadıyla ortaya atıp yararlandığı dînî semboller ve itibari hükümlerdir. Eğer böyle olmayıp da onların objektif gerçekliği bulunsaydı aklın üstünde bir otorite tarafından konulma gereği duyulmaz, aksine akla bağlı kalırdı.[21]

Âmirî'nin hem dînî hem felsefî ilimlerin sarih akla muvafık ve sarih burhanla teyid edilmiş olduğu iddiasında, Fârâbî'nin dînî hükümlerin medeni hayatı düzenlemek için var olduğu dînî ilimlerin de bu hükümleri yorumlayan ilimler olduğu görüşüne bir eleştiri olduğu açıktır. Âmirî buna bütün dinlerin temel unsurlarının itikatlar, ibadetler, muameleler ve cezalar olduğunu ve bunların mahiyetlerinin tamamen aklî olduğunu ve insanlık var olmaya devam ettiği sürece bu unsurların ortadan kalkmayacağı görüşüyle cevap verir. Âmirî bu hükümlerin vaz edilmiş olması hakkında ise şöyle der:

---

[19] Âmirî, a.g.e., s.101-102. Tercümesi için bknz. Kasım Turhan, **Âmirî ve Felsefesi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 78-79.
[20] Âmirî, a.g.e., s. 83; Turhan, a.g.e., s. 263.
[21] Turhan, a.g.e., s. 242.

"Sarih akıl, akıl sahiplerinin Tanrı'ya kulluk yapmalarını, onların birbirlerine güzellikle muamele etmelerini, kötülerin kötülük yapmaktan engellenmelerini mübah kılmaz. Aklın terk ve ihmal edilmesini caiz görmediği var olması vacip olur. Şu kadar var ki, bizim cüz'î akıllarımız onların keyfiyet ve kemiyetlerini bilmekten aciz olması, özellikle de maslahatların yapı ve miktarları bakımından asırların tabiatlarının değişmesine göre değişmekte olması bizi Tanrı'ya muhtaç kılar."[22]

Âmirî'nin yukarıdaki görüşleri dinin felsefeyle çatışmayacağını söylemenin yanında, hem dînî hem felsefî ilimlerin sarih akla muvafık oluşu, sahih burhanla teyit edilmiş olduğunu söylemesiyle her iki ilim grubunun da hakiki ilimler olduğunu düşündüğünü ortaya koymaktadır. Taşköprîzâde'nin tanımıyla hakiki ilimler nefsü'l-emr'deki duruma göre araştırma yapar. Yani bu tür araştırmasıdır. Bu da burhanla mümkündür. Ayrıca dinin unsurlarının insanlık var olmaya devam ettikçe ortadan kalkmayacağı görüşü de Taşköprîzâde'nin tanımıyla paralellik arz etmektedir. Asırların tabiatleri değiştikçe değişen hususlar ise tikel olayların hükümlerindeki değişimler gibi görünmekte ve asıllara taalluk etmemektedir. Nitekim Taşköprîzade, hakiki ilimlerin zamanların, toplumların ve dinlerin değişmesiyle değişmeyeceğini belirtmiştir.

3. İhvân-ı Safâ

İhvân-ı Safâ *Risaleler*'inde ilimleri üçe ayırır. Bunlar riyazî, şer'î-vaz'î ve felsefî-hakiki ilimlerdir. Riyazî ilimler; okuma-yazma, lügat-nahiv, hesap-muamelat, şiir-aruz, uğur-fal, sihir-muska-simya-mekanik, zanaatler, âlim-satım-ticaret-ziraat, siyer-tarih ilimleri olmak üzere dokuz tanedir. Bu ilimler geçimin ve dünya hayatının düzenlenmesi için vazedilmiş hazırlayıcı ilimlerdir. Şer'î ilimler; nefislerin tedavisi için ve ahireti kazanmak isteğiyle vazedilen altı tür ilimdir. Bunlar; tenzil, te'vil, rivayet-ahbâr, fıkıh-sünen-ahkâm, mevize-zühd-tasavvuf, rüya yorumu bilimleridir. Felsefî ilimlerse; matematik, mantık, fizik ve metafizik olarak dörde ayrılır. Felsefî ilimler de alt ilimlere ayrılır. Fakat burada sadece metafizik ilminin alt ilimlerini saymak yeterli olacaktır. Bunlar beştir: Tanrı bilgisi, ruhani varlıkların bilgisi, küllî nefis ilmi, siyaset, ahiret ilmidir.[23]

---

[22] Âmirî, a.g.e., s. 98; Turhan, a.g.e., s. 243.
[23] İhvân-ı Safa, **Resâilu İhvânu's-Safâ ve hullânü'l-vefâ**, thk. Arif Tamir, Menşûrati Uveydât, Beyrut, 1995, c. 1 s. 259-266.

İhvân-ı Safâ'nın hakiki ilimler anlayışını görebilmemiz için onların vahiy anlayışlarını ve vahyin felsefeyle ilişkisi hakkındaki görüşlerini ele almamız gerekir.

İhvân-ı Safâ'da metafiziğin gayesi Tanrı'yı bilmektir. Bu ise burhan yoluyla bilinebilir. Fakat bu yolla da Tanrı tam olarak bilinemez. Burhan yalnızca Tanrı'nın eserleri hakkında bilgi verir ve Tanrı'nın varlığını kavramakta yeterli değildir. Vahiy ise işte burada devreye girer. İhvân-ı Safâ'ya göre burhan filozofun istidlalle ulaştığı bilgilerdir. Vahiyde ise Peygamber küllî nefsin cismani alemi yöneten güçlerinden biri olan cüz'î nefisten bilgi almasıdır. Cüz'î nefisler küllî nefisten, küllî nefis küllî akıldan küllî akıl da Tanrı'dan bilgi alır.[24]

Peygamber cüz'î nefisten doğrudan bilgi alırken filozof buna istidlal ile ulaşmaktadır. Fakat istidlal de tümellerini küllî nefisten alıp ona bağlandığı için vahiyle felsefenin kaynağı farklı değildir. Dolayısıyla İhvân-ı Safa'nın şu ifadeleri burhanî ve nebevî bilginin niteliği değil de kesinliği bakımından ayrıştığı, burhanî bilginin ruh temizliği ve davranış düzgünlüğü sayesinde istidlal olmaktan çıkıp zorunlu bir bilgi haline dönüştüğü[25] bağlamında değerlendirilmelidir.

"Nebinin şeraiti vaz etme konusunda emrettiği, nehyettiği, yaptığı ve söylediği hiçbir düşünceyi kendi düşüncesine, çalışmasına ve kuvvetine nispet etmemesi, Rabbi ve kendi arasında vasıta olan vahyi aldığı meleklere nispet etmesi, şeriat sahibinin vaz etmiş olduğu özelliklerdendir. Hukema ve filozoflar ise, bir bilgi elde ettiklerinde, bir kitap telif ettiklerinde, bir sanat oluşturduklarında, bir yapı inşa ettiklerinde ya da siyasi bir düzen kurduklarında bunu kendi güçlerine çalışmalarına, düşüncelerine, araştırmalarına nispet ederler. İşte bu durum şeriat sahibinin yaptığının aksinedir."[26]

İhvân-ı Safa'ya göre peygamberin aldığı vahiyle filozofun istidlalle ulaştığı bilginin ikisi küllî nefse bağlıdır. Fakat peygamber bunu cüz'î nefisten aldığı için bu tikel halde gelir. Bu Fârâbî'de olduğu gibi makullerin peygamberin mütehayyilesinde tikelleştirilmesi sürecine dahi dahil değildir. Bilgi doğrudan tikel halde gelir. Bunun hakikati burhanî felsefededir. İhvân-ı Safa'nın dinin kirletilmiş olduğu ve felsefeyle

[24] Ömer Türker, "Metafizik: Varlık Ve Tanrı", **İslam Felsefesi Tarih Ve Problemler**, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013. s. 618-620.
[25] Türker, a.g.e., s. 619.
[26] İhvân-ı Safa, **Resâil 4**, s.117.

temizlenmesi gerektiği fikri bu bağlamda anlam kazanmaktadır.[27] Zira din onu yanlış anlayanlar, onun hakikatin birebir ifadesi olduğunu sananlar tarafından kirletilmiş olmaktadır. Felsefeyle bunun hakikatinin ortaya konması ve şüphelerden temizlenmesi gerekir. Bu açıdan İhvân-ı Safa'nın felsefî ve dînî ilimler hakkında serdettiği şu cümleler sadece amaç bakımından dikkate alınmalı olup, dînî ilimlerin hakikiliğini ileri sürüyor olmamalıdır. Zira bizzat İhvân-ı Safa tarafından felsefî ilimlerin hakiki, dînî ilimlerin de vaz'i olarak adlandırılması da bunu destekler niteliktedir:

Tablo 3

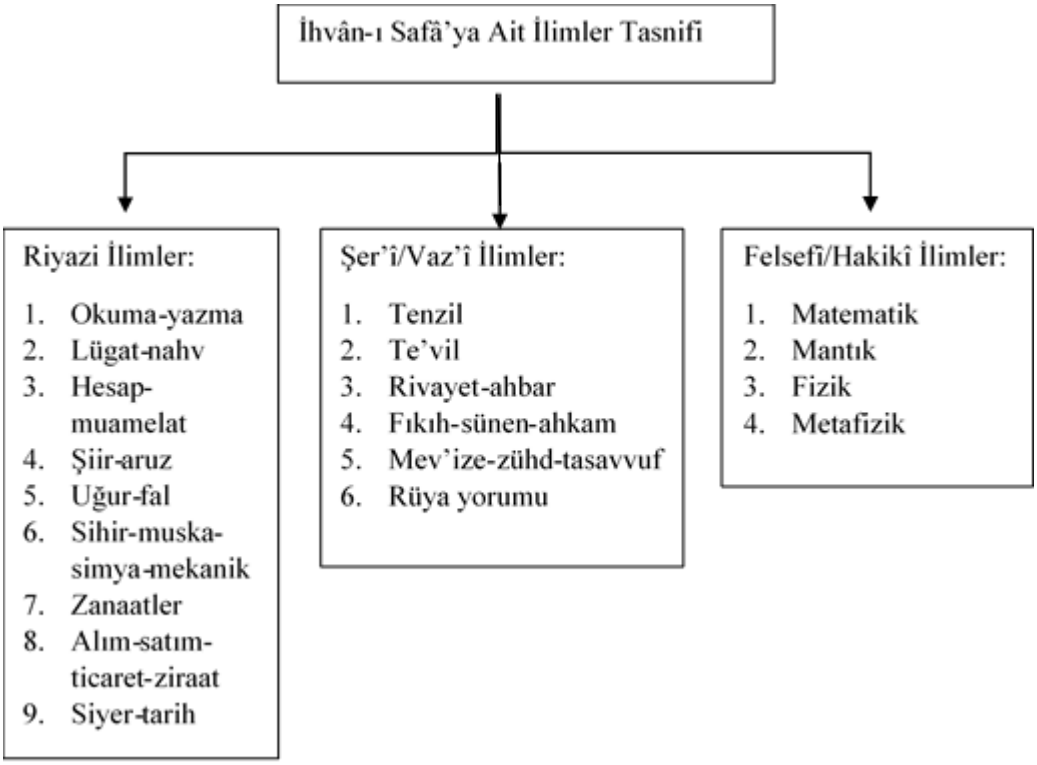

"Sonra bil ki, felsefî ilimler ve dînî nebevi ilimlerin her ikisi de elde edilmek istenen maksat –ki bu asıldır- üzerinde ittifak eden ve [sadece] teferruatta farklılaşan ilahi niteliktedir. Şöyle ki: felsefî ilimlerin nihai amacı, söylendiği gibi, insanın gücü ölçüsünde Allah'a benzeme çabasıdır. Bunun esası ise dört niteliktir: Birincisi varlıkların hakikatinin kesin bilgisidir, ikincisi doğru görüşlere inanmak (itikat)tır,

[27] Fatih Toktaş, "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi Ve Siyaset", **İslam Felsefesi Tarih Ve Problemler**, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013. s. 184-185.

üçüncüsü güzel ahlak ile ahlaklanmak ve iyi karakterler [edinmektir], dördüncüsü ise temiz ameller ve güzel fiillerdir."[28]

4. İbn Sînâ

İbn Sînâ ilimleri *Risâle fî-aksâmi'l-ulûmi'l-hikme* ve *Mantıku'l-meşrikıyyîn* eserlerinde tasnif eder. Ayrıca ilimler hakkındaki görüşlerini diğer eserlerde görmek mümkündür. Bilhassa *İşârât*'ın *Makâmatü'l-ârifîn* bölümünde nefsin belli uygulamalarla arındırılması ile tecerrüdü hakkında söyledikleri, hakikate ulaşma yolu olarak zikredilmesi gereken bir husustur.

İbn Sînâ *Mantıku'l-meşrikıyyîn*'de ilimleri ikiye ayırır. Bunlar zamanla kendilerine ihtiyaç kalmadığından unutulup giden ilimler ve kendilerine her zaman ihtiyaç duyulduğundan varlıklarını hep koruyan ilimlerdir. İşte bu ikinci grup ilimlere hikmet denilir. Hikmet usûl ie füru ve tevabi olmak üzere ikiye ayrılır. Füru ve tevabi ilimleri tıp, çiftçilik gibi ilimler olup İbn Sînâ risalede maksadının bu ilimler olmadığını söyler. Usûl ilimleri (i) var olan alemle ilgili şeyler ve alemden önce var olan şey hakkında bilgi veren ilimler ile (ii) bu bilgileri edinmede alet olan ilim olmak üzere iki tanedir. Alet ilmi mantıktır. İlk zikredilen ilimler de; (i) kendisinde amaç, bilinenin suretinin elde edilmesiyle ile nefsin arındırılması olan ve (i) amaç sadece bu olmayıp aynı zamanda nefse nakşolunan ve bu suretle amel etmek olan ilimler olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi varlıkları bizden meydana gelmelerinin, bizden çıkmalarının ve bizde bulunmalarının en isabetli yolunu bilmemiz için bizim fiillerimiz ve hallerimiz olmaları bakımından ele alınmayan ilimdir. İkincisi ise varlıkları bizden meydana gelmelerinin, bizden çıkmalarının ve bizde bulunmalarının en isabetli yolunu bilmemiz için bizim fiillerimiz ve hallerimiz olmaları bakımından ele alan ilimdir. Birincisi nazarî ilim olarak adlandırılır. Çünkü bundaki nihai amaç nazardır. İkincisi amelî olarak adlandırılır. Çünkü bundaki amaç ameldir. Nazarî ilim dörttür. Dört olmasına sebep olan ayrım şu şekildedir; şeyler ya hem tanımında hem varlığında belirli bir maddeyle karışık olur, ne zihinde ne dış dünyada maddeden soyutlanamaz. Ya maddeyle karışık olur ama zihinde soyutlanabilir, varlıkta maddeye ihtiyaç duyar. Ya maddeden tamamen ayrık olur, ne maddeyle karışır ne de maddeyle birlikte tasavvur edilebilir. Ya da maddeye bazen

[28] İhvân-ı Safa, **İhvân-ı Safa Risaleleri 3**, s. 33.

karışan bazen karışmayan şeylerdir. Birinci ilim fizik, ikincisi matematik, üçüncüsü teoloji ve dördüncüsü küllî ilimdir. Amelî ilimlere gelince, bu ya kişinin dünya ve ahirette mutlu olması için kendisi ve halleri için gereken şeyin bilgisidir ki bu ahlak ilmidir; ya da başka insanlarla ortaklıkta yapması gereken şeyin bilgisidir. Bu ortaklık ya cüz'îdir ya küllîdir. Cüz'î ortaklık tek evle ilgilidir. Bu ev yönetimi ilmidir. Ya da tüm şehirdir. Bu da siyasettir. Her ortaklık konulmuş bir kanunla tamamlanır. Bununla ilgili ilim de nevamis, yani konun koyuculuk ilmidir. Bu bir insanın kendi başına yapacağı bir şey değildir. Allah katındandır.[29]

İbn Sînâ *Aksâmu-l-ulûmi'l-akliyye* risalesinde hikmeti "İnsanın beşer'î kapasitesi ölçüsünde, bütünüyle varlığın mahiyetine dair bilgileri nefsinde toplamak ve amelî yönden yapılması gerekenle ilgili ödevine dair bilgileri kazanmak suretiyle nefsinin yüce bir mertebeye ulaşması, kemale ermesi, varlığın dosdoğru bilgisine sahip olması ve ahirette en büyük mutluluğa hazır olması için kendisinden istifade ettiği nazarî bir faaliyet"[30] olarak tanımlar.

Hikmet; nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Nazarî hikmetin gayesi varlığı insan fiillerine bağlı olmayan varlıkların halleri hakkında kesin bir inanç edinmeyi amaçlayan ilimdir. Burada kasıt sadece görüş elde etmektir. Amelî hikmetin ise gayesi sadece varlıkların halleri hakkında kesin bir inanç elde etmek olmayıp insanın iyiyi elde etmek için elde etmesi gereken bilgiye ulaşmaktır. Burada kasıt sadece görüşü elde etmek değil, görüşü amel için elde etmektir. Nazarînin gayesi doğru, amelînin gayesi iyidir. Nazarî hikmet üçe ayrılır: alt, orta, üst. Alt ilim fizik, orta ilim matematik, üst ilim metafiziktir. Bunların bu şekilde sıralanmasının sebebi maddeye ilişmelerinden dolayıdır. Fiziğin konusu olan şeyler ne dış dünyada ne zihinde maddeden soyutlanamaz. Matematiğin konusu olanlar zihinde maddeden soyutlanabilir ama dış dünyada soyutlanamaz. Metafiziğin konusu olanlar ise ne dış dünyada ne zihinde maddeye ilişik değildirler. Amelî hikmete gelince insanın yönetimi ya sadece bir şahsa mahsustur ve ya sadece bir şahsa mahsus değildir. Bir şahsa has olmayan ortaklıkla tamamlanır. Bu ortaklık ya evdeki birliktelik ya da şehirdeki birliktelik bakımındandır. Dolayısıyla amelî ilimler üçtür. Birincisi ahlak,

---

[29] İbn Sina, **Mantıku'l-meşrikiyyîn**, el-Mektebetü's-selefiyye, Kahire, 1910, s. 5-8

[30] Halide Yenen, "İbn Sina'da İlimler Tasnifi ve Risale fi-aksami'l-hikme", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 14, Ekim 2008, s. 82.

ikincisi ev yönetimi, üçüncüsü siyasettir. Ayrıca peygamberlik ve şeriatle ilgili olan nevamis ilmi de siyasetin bir parçasıdır. İbn Sînâ bu ilimlerin ana ve yan bölümlerini sayar. Burada sadece metafiziği belirtmemiz yeterli olacaktır. Metafizik disiplininin ana bölümlerini beş olarak sayar bunlar; genel kavramların açıklanması, diğer ilimlerin ilkelerini vermesi, ispat-ı vacip, ilk cevherlerin ispatı, semavî ve arzî cevherlerin işleyişidir. Yan bölümleri ise vahiy ve nübüvvetin keyfiyeti ile ahiret bilgisidir. İbn Sînâ ayrıca mantık ilminin bu ilimlerin bir aleti olduğunu belirtir.[31]

Tablo 4

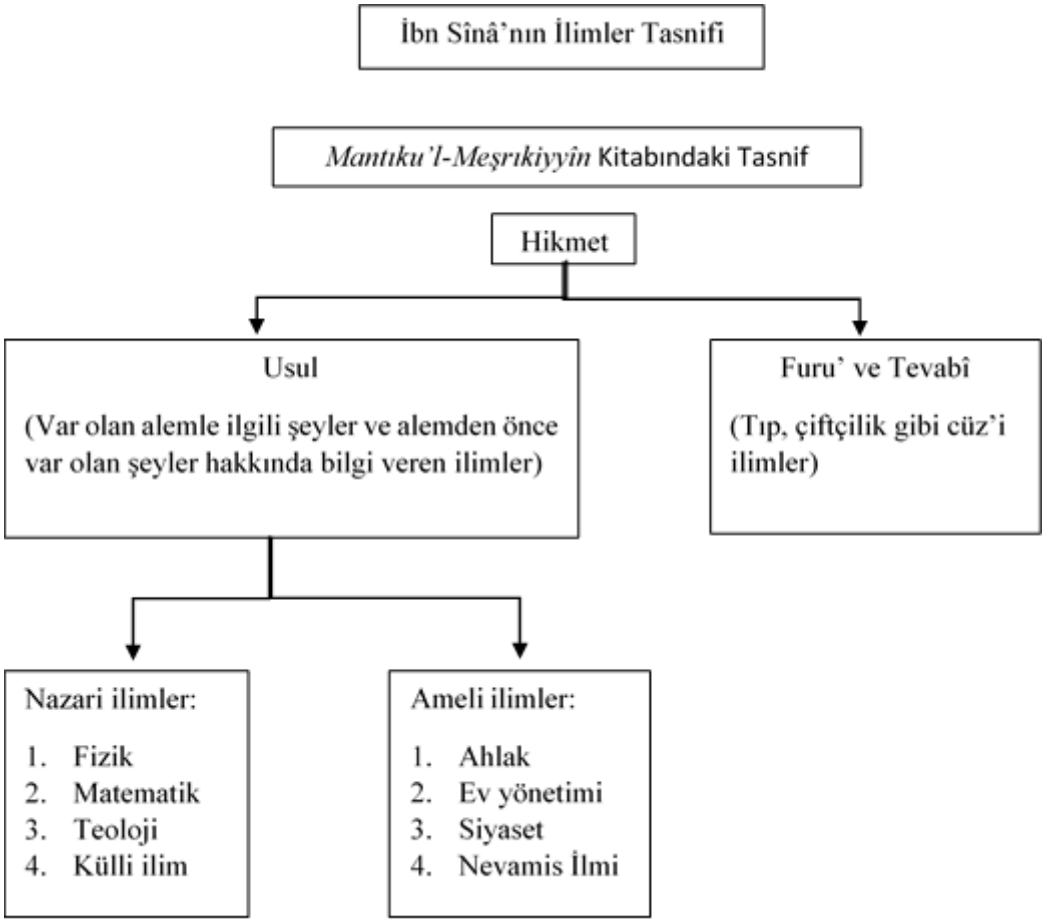

Hikmet; nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Nazarî hikmetin gayesi varlığı insan fiillerine bağlı olmayan varlıkların halleri hakkında kesin bir inanç edinmeyi amaçlayan ilimdir. Burada kasıt sadece görüş elde etmektir. Amelî hikmetin ise gayesi sadece varlıkların halleri hakkında kesin bir inanç elde etmek

[31] Yenen, a.g.m., s. 82-85.

olmayıp insanın iyiyi elde etmek için elde etmesi gereken bilgiye ulaşmaktır. Burada kasıt sadece görüşü elde etmek değil, görüşü amel için elde etmektir. Nazarînin gayesi doğru, amelînin gayesi iyidir. Nazarî hikmet üçe ayrılır: alt, orta, üst. Alt ilim fizik, orta ilim matematik, üst ilim metafiziktir. Bunların bu şekilde sıralanmasının sebebi maddeye ilişmelerinden dolayıdır. Fiziğin konusu olan şeyler ne dış dünyada ne zihinde maddeden soyutlanamaz. Matematiğin konusu olanlar zihinde maddeden soyutlanabilir ama dış dünyada soyutlanamaz. Metafiziğin konusu olanlar ise ne dış dünyada ne zihinde maddeye ilişik değildirler. Amelî hikmete gelince insanın yönetimi ya sadece bir şahsa mahsustur ve ya sadece bir şahsa mahsus değildir. Bir şahsa has olmayan ortaklıkla tamamlanır. Bu ortaklık ya evdeki birliktelik ya da şehirdeki birliktelik bakımındandır. Dolayısıyla amelî ilimler üçtür. Birincisi ahlak, ikincisi ev yönetimi, üçüncüsü siyasettir. Ayrıca peygamberlik ve şeriatle ilgili olan nevamis ilmi de siyasetin bir parçasıdır. İbn Sînâ bu ilimlerin ana ve yan bölümlerini sayar. Burada sadece metafiziği belirtmemiz yeterli olacaktır. Metafizik disiplininin ana bölümlerini beş olarak sayar bunlar; genel kavramların açıklanması, diğer ilimlerin ilkelerini vermesi, ispat-ı vacip, ilk cevherlerin ispatı, semavî ve arzî cevherlerin işleyişidir. Yan bölümleri ise vahiy ve nübüvvetin keyfiyeti ile ahiret bilgisidir. İbn Sînâ ayrıca mantık ilminin bu ilimlerin bir aleti olduğunu belirtir.[32]

İbn Sînâ'nın iki eserinde sayılan ilimlerin aynı olduğu fakat tasniflerinde küçük farklar olduğu görülür. Birinci tasnifte hem nazarî hem amelî ilimler dörder tane sayılmışken, ikinci tasnifte her ikisi de üçer tane verilmiştir. Birinci tasnifte ayrı ayrı verilen teoloji ve küllî ilim ikinci tasnifte metafizikte birleşmiş, birinci tasnifte siyaset ve nevamis ilmi ayrı ayrı sayılmışken ikinci tasnifte nevamis ilmi siyasetin bir alt ilmi olarak verilmiştir.

Felsefe ve dinin ilkeler bazında kesiştiği bir ilim olan nevamis ilmi "yasa koyucu sanat"[33] olarak karşılanabilir. Nevamis ilmi aslında müstakil bir ilim olmayıp tıpkı fizik gibi bir ilimler bütünün adıdır. Nevamis'in tekili olan namus yasa demektir. İbn Sînâ genel itibariyle nübüvvet, rüya, ahiret gibi konuları "namus" yani yasa kavramı içinde ve nevamis ilmi kapsamında mütalaa eder. İbn Sina nevamis

[32] Yenen, a.g.m., s. 82-85.
[33] M. Cüneyt Kaya, "Peygamberin Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 14, sy. 27, 2009/2.

ilmi hakkında *Aksamu-l-ulûmi'l-akliyye*'de şöyle söyler:

"[Bu ilmin] peygamberlik ve dinle (*şer'î'at*) ilgili kısmı, o ikisinin yasalar (*nevâmîs*) hakkındaki kitaplarında içerilmektedir. Filozoflar yasa (*nâmûs*) ile sıradan halkın (*âmme*) zannettiği gibi hile ve düzenbazlık anlamlarını kastetmemektedir. Filozoflara göre "yasa", vahyin inişi yoluyla sabit ve yerleşik hale gelmiş (*kâim*) kanundur (*sünne*). Zaten Araplar da vahyi indiren meleğe "nâmûs" demektedirler. Amelî felsefenin bu kısmı (*cüz'*) sayesinde [a] peygamberliğin varlığı; insan türünün var olması, varlığını sürdürmesi (*bekâ*) ve âhiret hayatı (*münkaleb*) için dine (*şer'î'at*) olan ihtiyacı bilinir. [Yine amelî felsefenin bu kısmı yoluyla] [b] dinlerde (*şerâi'*) ortak olan küllî/evrensel emirler ve yasaklar (*hudûd*) ile toplumdan topluma ve zamandan zamana göre [farklılık arz etmek suretiyle] tek tek dinlere özgü olan emir ve yasakların birtakım hikmetleri ve [c] ilahî peygamberlik ile bütün bâtıl [peygamberlik] iddiaları arasındaki fark bilinir."[34]

Tablo 5

İbn Sina nevamis ilmini yukarıdaki tasniflerde de görüldüğü gibi amelî felsefenin bir dalı olarak sayar. Fakat İbn Sina mantığı ve nazarî felsefenin alt ilimlerini *Şifa* külliyatında ayrıntılı olarak ele almasına karşın amelî felsefenin alt dallarını bu şekilde incelememiştir. Amelî felsefeyi *Şifâ*'nın *İlâhiyyât* (*Metafizik*) bölümünün sonunda "birtakım noktalara işaret etmek" suretiyle kısaca ele almıştır. Bu aslında amelî felsefeye dair müstakil bir eser kaleme alma vaadini gerçekleştirinceye kadar kısaca verdiği bir açıklamadır. Fakat İbn Sina bu isteğini gerçekleştirememiştir.[35] Dolayısıyla nevamis ilmine dair ayrıca bir kitap yazmamış

[34] Yenen, a.g.m., 85; Kaya, a.g.m., 73-75
[35] M. Cüneyt Kaya, "Peygamberin Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 14, sy. 27, 2009/2, 59.

ve İbn Sina'nin nevamis ilminin konusu olarak saydığı hususları *Metafizik*'in dokuncu ve onuncu makalelerinde yer vermiştir. Fakat bunları ameli felsefenin alt dalları olarak değil metafiziğin mülhak konuları olarak ele almıştır.

Bu bağlamda nevamis ilminin konularının çeşitli ilimlerin altında incelendiğini belirtmekte fayda vardır. Peygamberin varlığı, ahiret gibi konular metafiziksel bahisler olup bunlar metafiziğe mülhaktır. Peygamberliğin nasıl olduğu, vahiy alma şekli, rüya, peygamberin kuvveleri gibi bahisler psikolojiye dair koulardır. Bunlar fizik ilminin altında incelenir. Peygamberliğin nasıl olması gerektiği, getirdikleri, peygamberin yönetici olması, medeni hayatı düzenlemesi gibi konular da siyaset ilminin altına girer. Bu yönüyle ameli felsefeye dahildir. İster amelî felsefenin bir alt ilmi sayılsın ister metafiziğe mülhak olsun felsefî bir ilimdir, dînî bir ilim değildir. İçerisinde dini konuların işleniyor olması onu felsefî ilimlerden ayırmamaktadır. Ayrıca daha sonra İbnü'l-Ekfani'de görüldüğü şekilde dînî ilimler nevamis ilminin altında da değerlendirilmemiştir.

Bu tasniflerde İbn Sînâ'nın hakiki ilimler olarak felsefî ilimleri saymakta ve nefsi yetkinleştirip saadete götürecek ilimler olarak bu ilimleri kabul etmektedir. Bu konuda Fârâbî çizgisindedir. Fakat İbn Sînâ'nın bu anlayışa bağlı olarak dînî ilimler konusunda da Fârâbî'nin tasnifiyle aynı çizgide olduğu görülse de o, peygamberlik konusunda daha farklı bir anlayışa sahiptir. İbn Sînâ'ya göre "nübüvvet aklın tamamlayıcısıdır. Çünkü akıl bir şeyin varlığına veya zorunluluğuna delille ulaşamadığı durumda onun sadece mümkün olduğu sonucuna varır. Nübüvvet ise onun varlığına veya yokluğuna ayrıntılı bir şekilde vakıf olur. Böylece akıl bilmekte yetersiz kaldığı şeyi öğrenmiş olur."[36]

Bu bağlamda İbn Sina'nın amelî ve hatta nazarî felsefe ile din arasında kurduğu ilişkiyi de ele almak gerekmektedir. İbn Sînâ'ya göre pratik ilimlerin ayrıntıları tamamen dinden alınır. Din ayrıca nazarî felsefenin ilkelerine tembih yoluyla işaret eder. İbn Sina *Uyûnu'l-hikme*'de şöyle der:

"[Amelî felsefenin] bu üç [kısmının; yani ahlak, ev yönetimi ve siyasetin] ilkesi ilahî dinden (eş-şer'î'atü'l-ilâhiyye) elde edilmiştir ve bunların tanımlarının

[36] Yenen, a.g.m., 92.

(hudûd) yetkinliği [ya da tam olarak sınırları ve miktarları] ilahî dinle açıklık kazanmaktadır. Bundan [yani ilahî dînîn belirlemelerinden] sonra insanın nazarî [akıl] gücü o [ilim dallarındaki] amelî kanunları bilmek ve bu kanunları [amelî akıl aracılığıyla] tikellere uygulamak suretiyle bunlar üzerinde tasarrufta bulunmaktadır. (…) Nazarî felsefenin bu kısımlarının [yani tabiat bilimleri, matematik bilimleri ve metafizik] ilkeleri ise ilahî din sahiplerinden (erbâbu'l-milleti'l-ilâhiyye; yani peygamberlerden) ima ve işaret (alâ sebîli't-tenbîh) yoluyla elde edilmiştir. [Nazarî] akıl gücü ise onları [yani nazarî ilimleri] kesin kanıt ortaya koyma (alâ sebîli'l-hucce) yoluyla yetkin bir şekilde tahsil etmeye yaramaktadır."[37]

İbn Sina'nın din hakkındaki bu ifadeleri yine de dînî ilimlere teşmil edilebilecek ifadeler değildir. Tabiri caizse o dînî ve dînî ilimleri aynı saymamaktadır. Bu konuda Fârâbî çizgisinde devam etmektedir. Nitekim o kelam ilmini cedel sayar. Bu Şifa'da genel bir kabul olarak karşımıza çıkar. Ayrıca *Ecrâmü'l-ulviyye* risalesinde İbn Sînâ'nın kelam hakkındaki düşüncesini görürüz. İbn Sînâ'nın küllî ve hakiki araştırmayı felsefeye hasrettiği ve kelamı cedel seviyesinde hatta biraz daha aşağıda gördüğü şu satırlarından anlaşılmaktadır:

"Bütün ilimlerin ilkeleri iki sanattadır. Bu ya burhanî yolladır. O zaman ilk felsefeye dahildir. Bu metafizik olarak adlandırılır. Ya da iknai yolladır. O zaman cedele dahildir. Asrımızda kelam olarak bilinen bu sanat cedel mertebesine yakın ve ondan biraz aşağıdadır. Bu ilk felsefeyi küllî ilim olarak adlandırırlar. Bunun sebebi kendisinde araştırılan şeyin küllî mevcut olması yönünden mevcut olması, ilkelerinin de küllî mevcut olması yönünden ona ait olmasıdır. Bu, Bir olan Allah ve küllî mevcut olması yönünden bunun levahıkıdır, illet, malul, çokluk, birlik, güç, fiil ve mevcut olmak dışında mevcuda eklenmekten uzak olmayan şeyler gibi."[38]

İbn Sina nefsi yetkinleştirme gücünü felsefî ilimlere tevdi edip bunun nazar yoluyla olacağını öne sürmüş olsa da bazı ifadeleri onun riyazet ve ibadet yoluyla da hakikate ulaşılabileceğini düşündüğüne dair bazı izlenimler uyandırmaktadır. Zira *Ta'likât* eserinde eşyanın hakikatinin nazar yoluyla kavramanın insan gücü dahilinde olmadığını belirtmesi sufilerin metodu olan riyazet ve ibadetle hakikate ulaşabilecekleri görüşüne zemin hazırlamaktadır. *el-İşârât ve't-tenbihât* eserinde yer alan *Makâmâtü'l-ârifîn* bölümünde ariflerin halleri hakkındaki görüşleri bu bağlamda aktarılmalıdır. İbn Sînâ *Makâmâtü'l-ârifin*'de şöyle der:

"Kudsi aleme gitmek üzere bedenlerinden adeta sıyrılmış, onları terk etmiş olan ariflerin bu dünyada kendilerine mahsus makam ve dereceleri vardır. Onlar

[37] M. Cüneyt Kaya, "Peygamberin Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 14, sy. 27, 2009/2, 83.
[38] İbn Sina, **Resâil fi'l-hikme ve'-t-tabiiyyat**, Kostantiniyye, 1298, s. 28-29.

başkalarına gizli bazı hususlara sahiptirler. (…) Dünya nimetlerinden ve güzellilerinden yüz çeviren kimse zahid ismini alır. Oruç ve namaz gibi ibadetlerin nafile olanlarını devamlı yerine getiren kimse abid ismini alır. Batınında Hakk'ın nurunun doğması için düşüncesini her an ceberut alemine teksif eden kimseye ise arif denir. Bu tabirlerden birkaçı bazen aynı kişi için kullanılabilir."[39]

Ariflerin zühd ve riyazet uygulamalarıyla ve ibadetle meşgul olarak nefsi yetkinleştirmek suretiyle metafizik bilgiye erişmeleri hakkında İbn Sînâ'nın şu sözleri oldukça açıklayıcıdır:

"Arif olmayana göre zühd bir nevi, dünya malı karşılığında ahiret malını almaktan ibaret bir ameldir. Arife göre zühd, özünü Hak'tan alıkoyacak her şeyden uzaklaşma ve O'nun gayrısından sakınmaktır. İbadet arif olmayanların nezdinde sadece ahiret hayatında ecir ve sevap almak için dünya hayatında işlenen ameldir. Fakat arif için, mütevehhim ve mütehayyil nefsî güçleri gafletten uyandırıp, Hak tarafına yönelmeye alıştırmak suretiyle onları kuvvetlendirmek ve gayrete getirmek için yapılan bir riyazattır. Böylece, Hak tecelli ettiğinde nefis gizli sır için uygun olur, sıkıntı vermez, ona itiraz etmez; sır tecelli eden nurlara ulaşır ve bu hususta meleke kesbeder. Sır ne zaman isterse Hakk'ın nuruna zorlanmaksızın, kolay bir şekilde muttali olur."[40]

İbn Sînâ ariflerin yaptıkları riyazetin maksatlarından ve bu maksatları gerçekleşmesine yardımcı olacak uygulamalardan bahseder:

"Sonra o riyazet yapmaya ihtiyaç duyar. Riyazette üç maksat vardır: (i) isar yolundan Hak'tan başka her şeyi uzaklaştırmak (ii) hayal ve vehim güçlerinin süfli hedeflere uygun düşüncelerden uzaklaşarak mukaddes hedeflere uygun düşüncelere gelmesi için nefs-i emareyi nefs-i mutmainneye itaat ettirmek. (iii) uyanmak maksadıyla sırra iltifat etmek.

Bunlardan ilkini gerçekleştirmeye hakiki zühd yardımcı olur. İkincisine birkaç şey yardımcı olur: tefekkürle yapılan bir ibadet, sonra, nefsi kuvvetler için kullanılan, söylenilen sözü evhamdan uzaklaştırıp anlaşılır hale getiren hoş sözler, sonra da, beliğ bir ibare, tatlı bir nağme ve güzel bir görünüş sahibi kimseden öğüt veren sözler dinlemek. Üçüncüsüne gelince, ona da latif fikir, içerisinde şehvetin tasallutu değil, maşukun tecellileri beliren iffetli bir aşk yardımcı olur."[41]

Sonuç olarak İbn Sina'nın, nübüvvet ve din konusunda Fârâbî'den farklı düşündüğü yerler olmakla birlikte hakiki ilimlerin felsefî ilimler olduğu konusunda onunla aynı çizgide olduğu görülür. Hakikate nazar yolunun yanında riyazet yoluyla da ulaşılabileceğine dair ifadeleri onun sistemine dahil olmamış görüşleridir. Bu

---

[39] Dilaver Gürer, "Sûfi İbn Sina ve Makâmâtü'l-Ârifîn'i", **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, c. 2, sy. 6, 2001, s.143.
[40] Gürer, a.g.m., 144-145.
[41] Gürer, a.g.m., 147-148.

yöntem, sistemine dahil edilse dahi dînî ilimleri kapsayacak bir görüş değildir. İbn Sina için din ve dînî ilimlerin ayrı değerlendirildiğini, dînî ilimler konusunda da Fârâbî gibi yorum ilimleri olduğunu kabul ettiğini söyleyebiliriz.

5. İbnü'l-Ekfânî

İbnü'l-Ekfânî *İrşâdu'l-kâsıd ilâ-esne'l-mekâsıd* adlı ilimler tasnifi eserinde altmış ilim sayar. Bunların on tanesi aslî ilimdir. Diğerleri ferî ilimlerdir. Aslî ilimler nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır.[42]

İbnü'l-Ekfânî hakiki ilimlerin yani tür araştırması yapan, eşyayı olduğu hal üzere, nefsü'l-emre göre bilmeyi sağlayan ilimlerin nefsi yetkinleştirecek ve bu şekilde ebedî saadete götürecek ilimler olduğunu açıkça belirtir:

"Beşeri nefsimizi nazarî ve amelî kuvveleri bakımından yetkinleştirmemiz gerekir. Çünkü bu ebedî saadetin vesilesidir. Bu gerçeğe inanmak ve doğruyu yapmak için ancak eşyanın hakikatini olduğu gibi bilme ile tamamlanabileceği için hakikatlerin bilgisini verecek ilmi, ona götürecek olanı, faziletlere yöneltecek ve reziletlerden sakındıracak olanı öğrenmemiz gerekir."[43]

İbnü'l-Ekfânî'ye göre ilimlerden hiçbir tanesi zararlı değildir, bütün ilimler faydalıdır. Cehaletin de hiçbir yönü faydalı değildir, her yönü zararlıdır. Çünkü her ilmin ya ahiret, ya dünya geçimi ya da nefsi yetkinleştirme yönünden bir faydası vardır. Bazı ilimlerin zararlı ya da faydasız sanılmasının sebebi ilimde ya da âlimlerde uyulması gereken şartların gözetilmemesidir. İlimlerin gayesi kazanç elde etmek değil, hakikate ulaşmak ve ahlakı güzelleştirmektir. Meslek edinmek için ilim öğrenen âlim olmaz, ancak âlime benzerlik gösterir.[44]

İbnü'l-Ekfânî ilimleri kendisi için öğrenilen ya da başka bir ilme vesile olması için öğrenilen ilimler olmak üzere ikiye ayırır. Kendisi için öğrenilen ilimler hikemî ilimlerdir. Burada hikmetten kasıt insan gücü ölçüsünde natık nefsi nazarî ve amelî güçleri bakımından yetkinleştirmektir. Bunlardan birincisi varlıklar ve onların halleri hakkındaki bilgiler konusunda kesin inançlara sahip olmakla, ikincisi ise faziletleri edinmek, reziletlerden kaçınmak yoluyla nefsi arındırmakla gerçekleşir.

---

[42] İbnü'l-Ekfânî, **İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-mekâsıd**, thk. Januarius Justus Witkam, Leiden, 1989, s. 398.
[43] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 452.
[44] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 450.

Kendisi için öğrenilmeyen ilim, başka bir ilim için alet kabilinden olan ilimdir. Bu manalar için mantık, söz ve yazı manalara ulaştıracak şeyler için dil ilmidir. Nazarî hikmet ilimleri üst, orta ve alt olmak üzere bölümlere ayrılır. Üst ilim metafizik, alt ilim fizik, orta ilim matematiktir. Bir ilim hem zihinde hem dış dünyada maddeden bağımsız şeyleri inceliyorsa metafizik, hem zihinde hem dış dünyada maddeye bağlı olan şeyleri inceliyorsa fizik, sadece zihinde maddeden soyutlanabilen, dış dünyada soyutlanamayan şeyleri inceliyorsa matematik ilmidir. Matematik ilimler hendese, astronomi, aritmetik ve musiki olmak üzere dörttür. Amelî hikmet ilimleri siyaset, ahlak ve ev yönetimi olmak üzere üçtür. Bunun açıklaması da şöyledir: bu ya genel şeylerle ilgilidir. Bu siyasettir. Yahut özel şeylerle ilgilidir. Bu da ya tek kişiyle ilgilidir. Bu ahlak ilmidir. Ya da yanında ona has başka şeyler de olur. Bu da ev yönetimidir. Bu ilimler asli ilimlerdir. Bunun dışında kalanlar fer'i ilimlerdir.[45]

İbnü'l-Ekfânî alet ilimleri olarak dil ve mantık ilimlerini sayar. Dil ilmi yetkinleşmenin ilk aletlerindendir. Bu yüzden kim ondan yoksunsa nefsani yetkinlik için başkasını suçlayamaz. On ilimden oluşur: lügat, sarf, meani, beyan, bedii, aruz, kafiye, nahiv, kitabet kuralları, kıraat kuralları.[46] Mantık ilmi aklî ilimlerin anahtarı, merdiveni ve ölçüsüdür. Onun manalara olan nispeti nahvin lafızlara olan nispeti gibidir. Mantığın başka bir ilmin alet olması onun ilim olmasını nefyetmez.[47] Nitekim İbnü'l-Ekfânî risalenin sonunda onu nazarî ilimler arasında sayacaktır.[48] İbnü'l-Ekfani'nin, genel itibariyle dînî ilimlerin alet ilmi kabul edilen dil ile felsefî ilimlerin alet ilmi olan mantığı aynı anda sayması da dikkat çekilmesi gereken bir husustur.

İbnü'l-Ekfânî'nin hakiki ilimler anlayışını ortaya koymak için başvuracağımız yer metafizik ilmini ele aldığı kısımdır. O metafiziğin konusunu "taayyün, sübut, tahakkuk, kendisine ilişen arazlar, aralarındaki ilişkiler, kendisi ve ondan geniş ya da dar olan şeyler arasındaki nispetler cihetinden ve madde ve eklentilerinden soyutlanmış olması bakımından varlıklar ve halleri" olarak ortaya koyar. Beş bölüme ayrırır: umuru amme, ilimlerin ilkeleri, ispat-ı vacip, soyut

[45] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 444-445.
[46] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 443.
[47] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 437.
[48] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 398.

cevherlerin ispatı, ölümden sonraki haller.[49] Müellif'e göre metafizik ilmi insanın zatını yetkinleştirme ve ahiret saadeti için bizzat talep edilen ilimdir. Bunun dışında kalan tüm ilimler eğer ahirete ilişkinse bu ilme bir vesile, eğer dünya geçimine ilişkinse bu ilme bir hizmetçidir. Diğer ilimler ilkelerini bu ilimden alırlar, bu ilme muhtaçtırlar, fakat bu ilmin onlara ihtiyacı yoktur.[50]

İbnü'l-Ekfânî bu ilme giden yolların farklı olduğunu söyler. Bunlardan birincisi araştırma ve nazar yolunu kullananlar, delil ve burhan ortaya koyanlardır. Bunlar filozoflar zümresidir. Riyazetle nefis tezkiyesi yolunu benimseyenler ise nüssâk zümresidir. Bunların çoğu dille tavsif edilmekten beri olan zevki hallere ulaşırlar. Delilleri sadece keşftir. İslam milletinde nüssâk, sufilerdir.[51]

İbnü'l-Ekfânî bundan sonra nevamis ilmine geçer. Şöyle ki, nazar yolunu tutup buna ehil olmayanların yollarını şaşıracaklarını ve başkalarını da yoldan çıkaracaklarını söyledikten sonra hak olmayan dinlerden ve neden delalette olduklarından bahseder. Bundan sonra bunlar arasında nazardan yüz çevirip insanoğlunun acziyetini itiraf edenlere Yaratıcı'nın aralarından bir peygamber gönderdiğini, dünya ve ahirette onların faydasına olacakları vahyettiğini, onları faziletlere çağırıp reziletlerden alıkoyacağını söyler. Peygamberler onlara pek çok mucize gösterirler. İşte bu halleri açıklayan ilim, nevamis ilmi olarak isimlendirilir. Bu ilim İbn Sînâ'da olduğu gibi metafizik ilmine mülhaktır. Bu bahsedilen topluluklar millet sahibi kimselerdir. Günümüzde mevcut milletler üçtür: Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar. İbnü'l-Ekfânî bu grupları millet olarak verse de İslam'ı diğerlerinden üstün tutar. Tevrat'ın değiştirildiğini ve Allah'ın Hristiyanların söyledikleri şeylerden de münezzeh olduğunu belirtir.[52] Böylece teorik olarak Fârâbî'nin doğru millenin birden fazla olabileceği görüşüne zıt bir görüş ortaya koymasa da de vakıada İslam'dan başkasının bulunmadığını söylemiş olur.

Nevamis ilmi peygamberlik hallerini, hakikatini, ona olan ihtiyaç yönlerini ve ilahi yasayı inceleyen ilimdir. Bu ilim sayesinde peygamberliğin zorunluluğu, insanın varlığını sürdürmesinde ve öbür dünyada şeriate duyduğu ihtiyaç, gerçek

[49] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 435-436.
[50] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 435.
[51] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 435.
[52] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 425-433.

peygamberlik ve yanlış davetler arasındaki fark, peygamberlere mahsus mucizeler ve velilere mahsus kerametler bilinir.[53]

İbnü'l-Ekfânî hakikatin bilgisinin metafizikle elde edileceği, nefsin yetkinliğinin ve saadetin bu yolla elde edileceğini savunsa da dînîn dünya işlerini tanzim etmesinin yanında ahirette mutluluğa götürme işlevini yadsımaz. Şöyle der:

"İnsanların dünya geçimlerini tamamlamak ve ahiret hallerini açıklamak için peygamber gönderilmesi Allah'ın bir lütfudur. Şeriat zorunlu olarak, tasdik edilmesi gereken doğru inançları, Allah'a yakınlaşmak için yapılması gereken ibadetleri, faziletlerin emredilmesi ve reziletlerin yasaklanmasını kapsar."[54]

Bundan sonra İbnü'l-Ekfânî nevamis ilminin altında şeriat ilimlerini sayar. Bu ilimlerin sekiz tane olduğunu söyler. Bunlar: kıraat, rivayetü'l-hadis, tefsir, dirayetü'l-hadis, usûl-i din, usûl-i fıkıh, cedel, fıkıh ilimleridir. Bunun açıklaması şudur: burada amaç ya nakildir ya da nakledileni anlamaktır ya da onu açıklamak ve delillerle desteklemektir ya da bundan hüküm çıkarmaktır.[55]

İbnü'l-Ekfânî Fârâbî'den farklı olarak dînî ilimleri ayrıntılı olarak sayar. Ve yine ondan farklı olarak tarihsel durumun da ortaya koyduğu şekliyle *ârâ*'nın yani dînî akidelerin açıklanması görevini fıkıhtan alır, usûl-i din ilmine verir. Usûl-i din ilmini o "şeriat sahibinin açıkladığı görüşleri ve akideleri bildirmeyi, onları aklî delillerle ispatlamayı, onları muzaffer kılmayı ve bunlara karşı çıkan her görüşü zayıflatmayı kapsayan bir ilim" [56] olarak tanımlar. Usûl-i din ilmi sonradan ortaya çıkmış haliyle kelama karşılık gelir. Fârâbî'de kelamın üstlendiği cedel ve dini muzaffer kılma vazifesi İbnü'l-Ekfânî'nin tasnifinde baki kalmakla birlikte buna itikadın beyanı da eklenmiş bulunmaktadır. İbnü'l-Ekfânî ayrıca cedel diye bir ilim de saymıştır. Bu ise münazara ve hilâfiyât diyebileceğimiz bir ilimdir. Bu ilimle şer'î deliller bilinir, şüpheler ve yanlış deliller giderilir. Bu aslında mantığın bir parçası olmasına rağmen daha çok dînî konulara mahsus olmuştur.[57] Fıkıh ilmi de yükümlü olunan şer'î amelî hükümlerle ilgili olan ilimdir.[58] Usûl-i fıkıh ise şer'î amelî

[53] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 425.
[54] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 424-425.
[55] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 424.
[56] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 421-422.
[57] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 421.
[58] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 420-421.

hükümlerin maksatlarını açıklayan, bu hükümlerin istinbat yollarını inceleyen bir ilimdir.[59] Görüldüğü gibi usûl-i fıkıh, fıkıhtan daha tümel olsa da her ikisi de amelî konularla ilgili olup itikadi konuları incelemezler.

Tablo 6

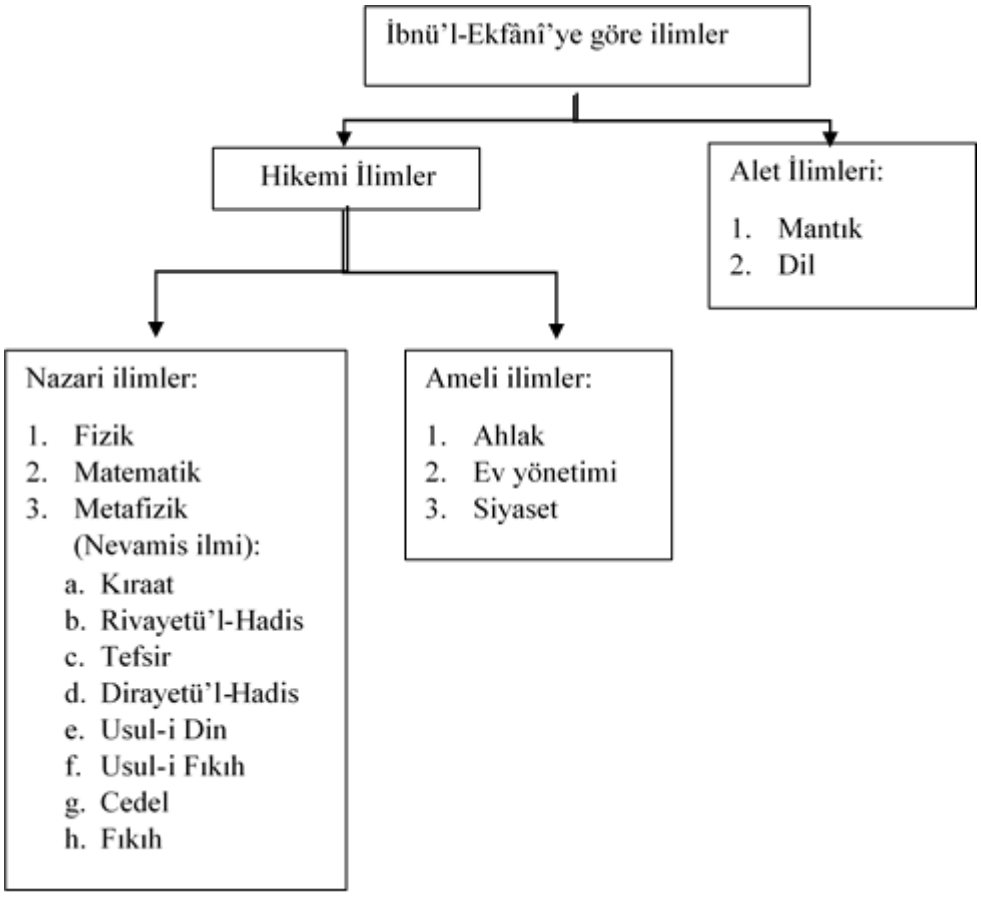

İbnü'l-Ekfânî'nin tasnifi dînî ilimlere Fârâbî'den daha farklı konum veriyormuş gibi görünse de temelde onunla aynı çizgide olduğu söylenebilir. Zira dînî ilimler halen vahyin, yani peygambere gelmiş ve şeriate dönüşmüş hakikatin yorumlayıcısı olan ilimlerdir. Tür araştırması yapmazlar. Nitekim dînî ilimlerde amacın "ya nakil ya da nakledileni anlamak ya da onu açıklamak ve delillerle desteklemek ya da bundan hüküm çıkarmak"[60] olduğunu söyleyerek bunu ortaya koymuştur. Kelam ilmini, yani kendi adlandırmasıyla usûl-i din ilmini ayrıca

[59] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 421.
[60] İbnü'l-Ekfânî, a.g.e., s. 424.

belirtmiş olsa da kelamcıları hakikati arayan gruplardan saymadığını söyleyebiliriz. Çünkü o metafiziğin amaçlanan ilim olduğunu, hakikate ulaşmanın ve yetkinliğin ve dolayısıyla saadetin ancak metafizikle mümkün olacağını açıkça belirtmiştir. Metafizik bilgiye sahip olanlar ise filozoflar ve sufilerdir. İşte İbnü'l-Ekfânî burada da Fârâbî'den farklılaşarak tasfiye metodunu hakikate ulaştıracak bir yol olarak kabul eder.

Sonuç olarak İbnü'l-Ekfânî'nin hakiki ilimler olarak felsefî ilimleri kabul ettiğini, dînî ilimleri de şeriati yorumlayan ilimler olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Onun tasnifinde olan değişiklik kelamın sadece cedel olmaktan çıkıp dinin itikadî hükümlerini temellendiren ve savunan bir ilim haline gelmesidir. Fakat hala hakikate ulaştıran bir ilim değildir. Hakikate ulaştıran bir ilim olarak tasnife eklenen ilim tasavvuftur.

İKİNCİ BÖLÜM

DİN ÂLİMLERİNİN PERSPEKTİFİNDEN İLİMLER TASNİFİ

1. Harizmî

Harizmî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımızdan dînî ilimler geleneğine mensup olup olmadığını bilmiyoruz. Kendisi bir katip olarak görev yapmıştır.[61] İlimler tasnifini burada zikretmemizin sebebi, dînî ilimler çok net biçimde ayırarak bunlar hakkında detaylı bilgiler vermesidir. Dolayısıyla Harizmî'nin tasnifini ele almak bir geçiş dönemi eseri olarak okunması ve din âlimlerinin perspektifiyle kaleme alınan ilimler tasnifini gelişimini ortaya koyması açısından yerinde olacaktır.

Harizmî ilimleri şer'î-Arabî ilimler ve Yunanlılardan ve diğer milletlerden[62] alınan Acemi/Yabancı ilimler olarak ikiye ayırır. Arabi ilimler; Fıkıh, Kelam, Nahiv, Kitabet, Şiir-Aruz, Ahbar (Tarih) ilimleridir. Acemi ilimler ise; Felsefe, Mantık, Tıp, Aritmetik, Hendese, Astronomi, Musiki, Mekanik ve Kimya ilimleridir.

Harizmî'de ilimlerin ayrım kıstasının şer'î-kültürel olduğu görünmektedir. Birinci gruptaki ilimler Şer'î ilimler ve onların anlaşılması için gerekli olan Arabi ilimlerdir. Bu ilimler arasında tarih, şiir vb alanlarda başka milletlere ait kısımlar bulunsa da bu onların Arabi ilimler arasında yer almasına bir sakınca doğurmamaktadır. Bundan müellifin yabancı ilimlerin dış kaynaklı olup tercümelerle alındığı görüşünde olduğu görülmektedir.[63]

Harizmî'de hakiki ilimler anlayışını çağrıştıracak bir anlatı bulunmamaktır. O yaptığı tasnifte yerli ilimleri ya da yabancı ilimleri yüceltmemekte ya da küçük görmemektedir. Bunlara dair değer barındıran bir imada bulunmamaktadır. Yabancı ilimlerin İslam milletine ait ilimler yapısına katıldığını, ulûm-u dahîle olduğunu belirtmekte, vakıayı esas almakta ve kapsamlı bir teori ortaya koymamaktadır.[64]

---

[61] İlhan Kutluer "Bir Bürokratın Gözüyle Kelam ve Felsefe", **Akıl ve İtikad** içinde, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
[62] Harizmi, **Mefâtîhu'l-ulûm**, Matbaatu'ş-şark, Kahire, 1923, s. 4-5.
[63] Kutluer, a.g.e., s. 218.
[64] Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 22. Sayı, 2011, s. 547-548.

Tablo 7

2. İbn Hazm

İbn Hazm *Merâtibu'l-ulûm* adlı ilimler tasnifi eserinde ilimleri şöyle taksim eder:

"İlimler her millette, her zamanda ve her mekanda yediye ayrılır. Bunlar: (1) her milletin din ilmi -her millette ister kabul ister red cihetinden bir inanç vardır- (2) o milletin tarihi ve (3) o milletin dilidir. Milletler bu üç ilimle birbirlerinden ayrılırlar. Geri kalan dört ilimde ise bütün milletler ortaktır. Bunlar (4) astronomi, (5) aritmetik (6) tıp -bu bedenlerin korunmasıdır- ve (7) felsefedir –bu, eşyayı sınırlar ölçüsünde en üst cinsten şahıslara kadar olduğu gibi bilmektir ve Tanrı bilgisidir-."[65]

İbn Hazm bir kişinin tüm tâlim sürecinden bahsettiği anlatısında, nahiv, lügat, şiir, aritmetik, astronomi, mantık, fizik, tarih gibi öğrenilmesi zorunlu ilimlerden sonra bunlar temelinde metafizik konular hakkında burhana ulaşılmasını öngörür. Fakat bu ilimlerden mantık, fizik ve metafiziği yukarıdaki tasnifinde görmeyiz. Felsefenin eşyayı olduğu gibi bilmek ve Tanrı bilgisi olarak tanımlamasından metafiziğe bir gönderme olduğu düşünülse de, eserde ne metafizik diye bir ilim yer almıştır, ne de felsefe açıklanmıştır. Alemin kıdemi, hudusü, nübüvvetin imkanı gibi metafizik konular İbn Hazm'a göre doğru şeriatı bulmak için araştırılan konulardır. Yukarıdaki taksimde yer almasa da mantık ilmi ayrıca tanımlanır. Fizik ilminin tanımı ayrıca yer almaz, sadece ismi ve alt meseleleri tâlim sürecinde geçer. İbn

[65] İbn Hazm, "Risâle fî-Merâtibi'l-ulûm", **Resâilu İbn Hazm el-Endelusî** içinde, thk. İhsan Abbas, 4. Cilt, el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirasati ve'n-neşr, 1. baskı, Beyrut, 1983, s.78.

Hazm ayrıca yanlışlığı anlaşılıp kendisine ihtiyaç kalmadığı için ortadan kalkan bazı ilimler olarak sihir, tılsım, simya ve musikiyi sayar.[66]

İbn Hazm bilinen her şeye ilim denildiğini de belirtir. Buna göre ticaret, terzilik, çiftçilik de birer ilimdir. Fakat bunlar sadece bu dünyaya has olan, insanların geçimlerini sağlamak için ihtiyaç duydukları ilimlerdir. İbn Hazm bu risaleden maksadınınsa kişiyi ahirette kurtuluşa götüren ilimler olduğunu söyler. Bu yüzden önce gelmeyi ve üstünlüğü hak etmektedirler.[67]

İbn Hazm şeriat ilimlerini, milletleri birbirinden ayıran ilimlerden sayar. Fakat sadece İslam şeriatının doğru olduğunu, diğerlerinin batıl olduğunu söyler. Yapılması gereken doğru şeriate ve onun bilgisinde derinleşmeye yardım edecek şeylere sarılmaktır.[68]

Tablo 7

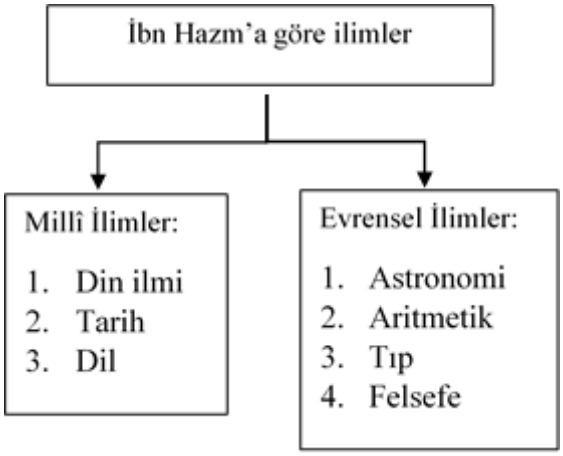

İbn Hazm ilimleri bir bütün olarak görür. Fakat bu bütünlükte ilimler ahirette kurtuluşa götürmeye ve bunun yolu olarak da şeriatı anlamaya hizmet etme yönünden bir dizilişe sahiptirler. Ona göre her ilimden ihtiyaç duyduğunu alıp, bildiklerinin gereğince amel edenden daha üstün kimse yoktur. Çünkü o dünyada nefsin şeref ve zenginliğini, ahirette de kurtuluşu elde etmiştir.[69] Dînî ilimleri

[66] İbn Hazm, a.g.e., s. 61-62.
[67] İbn Hazm, a.g.e., s. 81.
[68] İbn Hazm, a.g.e., s. 78.
[69] İbn Hazm, a.g.e., s. 89.

öğrenenlerden bazılarının diğer ilimleri küçümsemelerini son derece yanlış bulur. Çünkü dînî ilimleri tam öğrenmek ve uygulamak aşağıda da örnekleri görüleceği gibi ancak diğer ilimlerle mümkün olur.[70] Bu yüzden aklî ilimleri öğrenmek farzı kifayedir. Dînî ilimlerden birine yoğunlaşıp diğerlerine önem vermemeyi de yanlış görür. Çünkü bir dînî ilim olmadan diğeri de tam anlaşılamaz. İbn Hazm ilimlerin taksimini ve tanımlarını verdikten sonra şöyle der:

> "Zikrettiğimiz ilimler birbirine bağlıdır. Bir ilim diğerinden müstağni değildir. Bunların ilki açıkladığımız gibi bu dünyada oluş amacımız ve ilim öğrenmekteki gayemiz, Allah'ın bizden istediği, bize haber verdiği, kendisiyle kurtuluşun gerçekleştiği şeyin ilmidir. (...) Bu Şeriatı bilmek bildirmek ve onun gerektirdiği şekilde amel etmektir. Durum böyle olunca bilgisinin tamlığı ve hakikatini doğrulamanın tek yolu Allah (cc)'ın hükümlerini ve indirdiği Kitab'ında bize yükledi sorumlulukları, Hz Muhammed (sav)'in bize bildirdiklerini ve din âlimlerinin icma ve ihtilaf ettikleri şeyleri bilmektir."[71]

Bundan sonra İbn Hazm bütün bunlara ancak diğer ilimlerle ulaşılacağını ve ulaşma cihetlerini anlatır. Bu bilgilere ulaştırma açısından ravi bilgisi, meşhur kıraatlerin bilgileri ve tüm bunları elde edebilmenin şartı olarak dil bilmekten bahsettikten sonra hükümleri uygulamak için diğer ilimleri bilmekten bahseder. Mesela imamet ve nikah için nesep bilgisi, namaz vakitleri için astronomi, miras için aritmetik, mükelleflik meselesi için tıbbın bilinmesi gerektiğini söyler.[72] Nitekim İbn Hazm, aritmetik, astronomi, fizik gibi ilimlerin tâliminden bahsederken bunların ulaşılacak sonucu olarak Yaratıcı'nın alem üzerindeki işaretlerini ve delillerini görmeyi ortaya koyar.[73]

Fârâbî'nin eşyanın hakikatini ve bu doğrultuda hakiki ilimleri bilen bir kimsenin nefsinin zorunlu olarak dönüşeceği ve yetkinleşeceği fikri, İbn Hazm'da arada bir zorunluluk ilişkisi olmadan telakki edilmiş ve buna bir amaç eklenmiştir. Şöyle ki İbn Hazm "eşyanın hakikatini bilme"nin ahirette kurtuluşa götürmediği sürece anlamsız olduğunu belirtir. Ona göre hakiki ilim dünya ve ahirette faydalı olan ilimdir:

---

[70] İbn Hazm, a.g.e., s. 78.
[71] İbn Hazm, a.g.e., s. 81-82.
[72] İbn Hazm, a.g.e., s. 81-82.
[73] İbn Hazm, a.g.e., s. 69.

"Eğer gafilin biri Şeriat ilminden başka bir ilimle meşgul olursa, yanlış bir karar vermiş olur ve kendisine zulmeder. Çünkü daha aşağı ve daha az faydalı olanı daha yüce ve çoğa tercih etmiş olur. Eğer biri çıkıp derse ki: 'Aritmetik, astronomi ve mantıkta eşya olduğu gibi bilinir.' Deriz ki: bu eğer kendisiyle, eşyanın Yaratıcının yaratmasına delil olması, bununla ahirette kazanç ve azaptan kurtuluş amaçlanmışsa güzeldir. Ama amaç var olan eşyayı olduğu gibi bilmekten başka bir şey değilse, bu ilmi öğrenmek isteyen kişi, amacı şehirlerin vasfını olduğu gibi öğrenmek, her şehrin halkının vasıflarını ve onları oldukları hal üzere öğrenmek olan kişiyle aynıdır. Amacı sadece bu olan kimse, gereksizlik ve ahmaklıkla nitelenmeye ilimle nitelenmekten daha yakındır. Çünkü ilmin hakikati/hakiki ilim dediğimiz gibi öğrenenin ve başkalarının dünya ve ahirette kendisinden faydalanacakları ilimdir"[74]

Görüldüğü gibi, nefsü'l-emre göre araştırma yapan, yani eşyayı olduğu gibi bilmeye çalışan hakiki ilimler, İbn Hazm'da nefsi yetkinleştirici olması kabulü benimsenmediğinden ahirette kurtuluşa götürmediği sürece anlamsızdır. İbn Hazm bunu "Şu yıldızın ya da bu yıldızın büyüklüğünü bilmek arasında, şu burcun ya da bu burcun özelliği ile şu şehrin özelliğini ve ya bir hükümdarın fiillerini ve ya şunun bunun fiillerini bilmek arasında ne fark var? (…) Bütün bunların faydası ancak onları yaratan ve yönetene götürdüğü sürece faydalıdır."[75] diyerek açıkça belirtir. Ona göre dünya ve ahirette kurtuluş ancak dünyaya sadece kendisi için geldiğimiz Şeriat ilmi ile olur.[76] Buna sahip olmayan, hakikatlerin bilgisinden uzaktır.[77]

Sonuç olarak İbn Hazm ilmin kriteri olarak ahirette kurtuluşu talep etmeyi vaz eder. Bu da dînî ilimlerle mümkündür:

"İşin aslı şudur ki, ahirette kurtuluş talep edilmiyorsa, ilmi talep etmenin bir anlamı yoktur. Çünkü o zaman bu ancak bir yorgunluktan ibarettir, dünyanın (…) zevklerinden de kopuktur. İlim öğrenmenin ahirete götürmediği bir durumda ilim öğrenen kişiden daha kötü bir durumda olan yoktur. Hal böyleyken bütün ilimler birbirine bağlıdır, birbirine muhtaçtır. İlim öğrenmekteki yegane amaç ahirette kurtuluşa götürmesidir. O da Şeriat ilmidir."[78]

3. Gazâlî

Gazâlî'nin eserlerinde dört yerde ilimleri tasnif ettiğini görürüz. *el-Mustasfâ min-ilmi'l-usûl* eserinde iki tasnif vardır. Bir tasnif *er-Risâletü'l- ledünniyye* ve diğer bir tasnif de *İhyâu ulûmu'd-dîn* eserinde yer almaktadır. Bunlar arasında en ayrıntılısı

[74] İbn Hazm, a.g.e., s. 75.
[75] İbn Hazm, a.g.e., s. 88.
[76] İbn Hazm, a.g.e., s. 87.
[77] İbn Hazm, a.g.e., s. 88.
[78] İbn Hazm, a.g.e., s. 89-90.

ve teorik açıdan en zengini İhya'da bulunan tasniftir. Gazâlî'nin tasniflerini tek tek ele alâlim.

Gazâlî, fıkıh usûlü eseri olan *Mustasfâ*'nın başında ilimleri mahza aklî, mahza naklî ve akıl ve naklin birleştiği ilimler olarak taksim eder. Mahza aklî ilimler, şeriatin kendisinde araştırma yapmadığı ve teşvik etmediği aritmetik, hendese, astronomi gibi ilimlerdir. Gazâlî bunların yalan zanlar ile faydasız doğru bilgiler arasında bir yerde durduklarını söyler. Fayda ahiret sevabıdır. Mahza naklî ilimlerin örnekleri hadis, tefsir, hitabettir. Bunda büyük küçük herkes eşittir. Çünkü bu ilimlerin nakli için hafıza yeterlidir. Bunlarda akla yer yoktur. Bir de aklın ve naklin birleştiği ilimler vardır ki bunlar en şerefli ilimlerdir. Gazâlî bunlara örnek olarak fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerini verir. Bu ilimler hem akıldan hem şeriatten nasibini almıştır. Ne şeriatı kabul etmeyen aklın bir tasarrufudurlar ne de aklın desteklemediği bir taklitten ibarettirler.[79]

Tablo 8

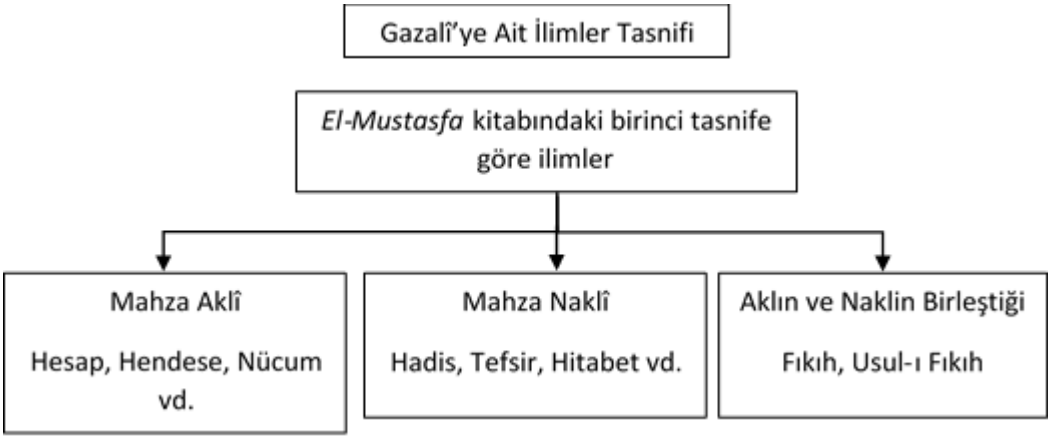

Gazâlî'nin burada aklî ve naklî ilimleri saymakla birlikte birbirinden bağımsız oldukları hallerinden ziyade ikisinin bir arada bulunduğu duruma değer atfettiği görülmektedir. Şeriatten bağımsız bir aklın sağlayacağı bilginin doğru olsa bile faydasız olduğunu açıkça belirtmiştir. Nakil de içinde akıl barındırmadığı sürece sadece bir aktarım olarak kalmaktadır. Gazâlî'nin aklî ilimleri hendese, tıp olarak saymakla birlikte, akılla naklin birleştiği ilimlere verdiği örneklere bakıldığında

[79] Gazali, **el-Mustasfâ min-ilmi'l-usûl**, drs. ve thk. Hamza b. Züheyr, eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde, 1993, s. 8-9.

akıldan istidlal metodunu kastettiğine, felsefî ilimlere bir göndermeye yapmadığına dikkat çekilmelidir.

Gazâlî'nin *Mustasfâ*'daki ikinci tasnifi ilimleri aklî ve dînî olarak ayırmaktadır. Aklî ilimler tıp, aritmetik, hendese gibi ilimlerdir. Gazâlî amacının bunlar olmadığını söyleyerek dînî ilimlere geçer. Dînî ilimleri de kelam, fıkıh, usûl, hadis, tefsir ve ilm-i batın olarak sayar. Hem aklî hem dînî ilimlerin küllî ve cüz'î olarak ikiye ayrıldığını belirtir ve aklî ilimlere bir daha dönmeksizin dînî ilimlerin küllî ve cüz'î olanını anlatmaya koyulur. Buna göre küllî ilim en geniş konuyu araştıran, cüz'î ilimlerin ilkelerini kendisinden aldıkları ilimdir. En geniş konu mevcuttur. Bunu da kelam ilmi araştırır. Kelam ilmi dînî ilimlerin küllî ilmidir. Diğer ilimler cüz'î ilimlerdir. Çünkü tek bir konuyu araştırır ve bunun dışına çıkmazlar, ilkelerini de kendileri ispatlamaz kelam ilminden alırlar. Cüz'î ilimlerde âlim olan bir kimse daha üst ilme çıkmadıkça ilkeleri bilmez ve mukallittir. Kelam bilmeyi dînî ilimlerde mutlak ve millî âlim olmanın şartıdır.[80]

Tablo 9

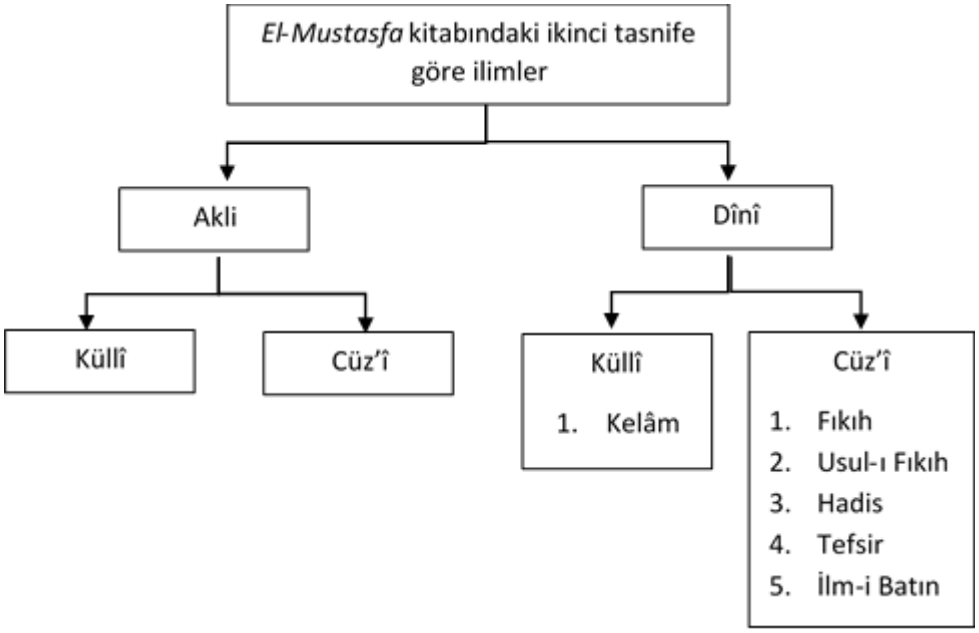

Gazâlî bu tasnifinde dînî ilimlerin birbirleriyle olan hiyerarşik yapısını ortaya koymaktadır. Kelamı ilimlerin en kapsamlısı olarak ortaya koymakta, ilkeleri bilmek

[80] Gazali, **el-Mustasfâ**, s. 12-17.

ve mukallitlikten çıkmak için zorunlu olduğunu söylemektedir. Bunun karşısında aklî ilimlerden sadece var olduklarını belirtmek için bahseder. Aklî ilimlerin küllî ve cüz'î kısımlarına girmez. En geniş konu olan mevcudu araştırma iddiasında olan metafizikten söz etmez. Onun yerine mevcudu kelamın konusu yaparak adeta dînî ilimleri felsefeden müstağni tutar.

İlimlerin mertebelerini ve ledün ilminin mahiyetini ortaya koymak için kaleme aldığını belirttiği *er-Risâletü'l-ledünniye*'de Gazâlî, ilimleri şer'î ve aklî olarak taksim eder. Şer'î ilimleri de kendi içinde usûl ve füru olarak ayırır. Usûl'e taalluk edenler ilmî, füru'a taalluk edenler amelîdir. Usûl ilimleri arasında ilm-i tevhid, tefsir, hadisi sayar. Füru üçtür: Allah hakkı/ibadetler, kulların hakkı/muamelat ve akitler; bu ikisi fıkıh ilminin konusudur. Üçüncüsü nefsin hakkıdır, bu da ahlak ilminin konusudur. Gazâlî ikinci kısım olarak aklî ilimleri sayar. Bunları üç dizin olarak verir. Birincisi matematik ve mantıktır. İkincisi tabii ilimlerdir. Üçüncüsü de varlık araştırmasıdır. Gazâlî buna metafizik demez, mevcut hakkında araştırma der.[81]

Tablo 10

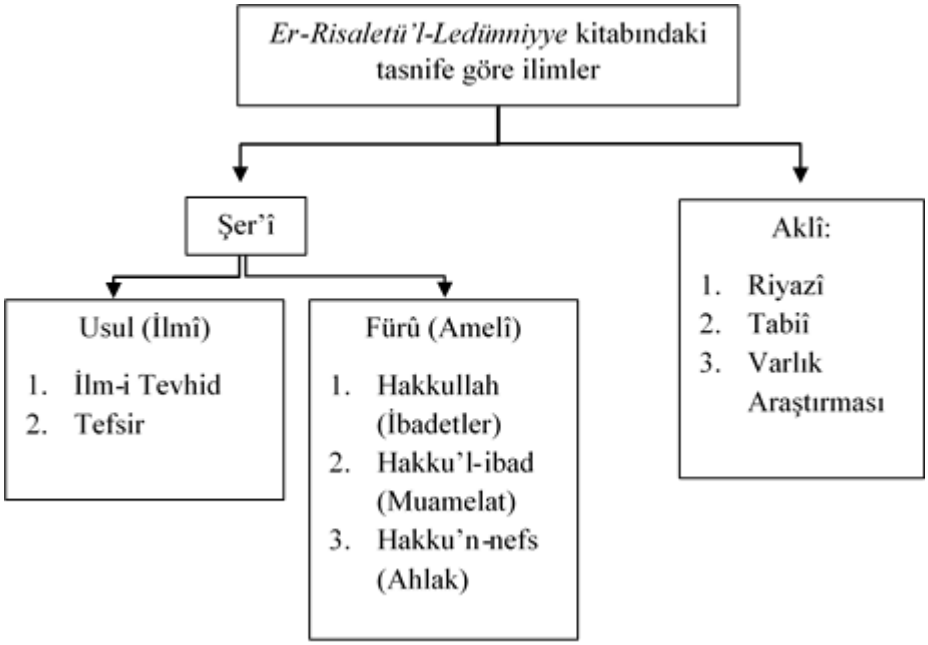

[81] Gazali, **Yol Bilgi Ve Varlık: : (Eyyühel'l-veled - Ledünni ilim risalesi - Mişkatü'l-envar)**, çev. Cüneyd Köksal, Sufi Kitap, 4. baskı, İstanbul, 2010, s. 51-55.

Gazâlî burada ilmi natık nefsin eşyanın hakikatlerini niteliğiyle, niceliğiyle, cevheriyle ve zatıyla tasavvur etmesi olarak tanımlar. Âlim, eşyanın hakikatlerini kapsamlı bir şekilde kavrayan, idrak eden kimsedir. Malûm, bilgisi akla nakşedilen şeyin kendisidir. İlmin değeri, malûmunun değeri kadardır. Âlimin derecesi de ilminin derecesine göredir. En değerli, en yüce, en faydalı bilgi, yaratıcı ve yoktan var eden Allah'ın bilgisidir. Allah'ı bilmeye tevhid ilmi denir. Gazâlî bu ilimle tasavvufu kastetmektedir. Bu ilmin tahsili bütün akıl sahipleri için zaruridir. Tevhid ilmi âlimleri, peygamberler ve onların vârisi olan âlimlerdir. Bu ilim özü ve mahiyeti itibariyle değerli, mükemmel olup diğer ilimlere olumsuz ve dışlayıcı bir nazarla bakmaz. Astronomi, astroloji vb. ilimler tevhid ilminin tahsili için bir ön hazırlık mesabesindedir. Bu ön bilgiler olmaksızın tevhid ilmi tahsil edilemez. Tevhid ilminden başka ilimler de doğar. [82] Tasavvuf ilmi, öğrenme yolu bakımından diğer ilimlerden üstündür. Çünkü tasavvuf Rabbani öğrenime tabidir, vahiy ve ilhamla sahip olunur. Diğer ilimler çalışılarak öğrenilir.[83]

Gazâlî'nin ilimleri en genişçe tartıştığı ve teorisini ayrıntılı olarak ortaya koyduğu yer *İhyâu ulûmi'd-dîn* eseridir. İhya'da ilimleri farz-ı ayın ve farz-ı kifaye olarak ikiye ayırır. Gazâlî bu eserde daha önce atıf yaptığı ve ilerde de açıklayacağı şekilde ilmi, mükaşefe ve muamele ilmi olarak ayırma gönderme yaparak farz-ı ayın olan ilmin muamele ilmi olduğunu söyler. Farz-ı kifaye olan ilimleri şer'î ve gayr-i şer'î olarak ikiye ayırır. Şer'î ilimler Peygamberlerden öğrenilen; aritmetikte olduğu gibi aklın kendisine götürmediği, tıpta olduğu gibi tecrübeye dayanmayan ve dilde olduğu gibi işitilerek öğrenilmeyen ilimlerdir. Gayrı şer'î ilimler övülen, yerilen ve mübah olmak üzere kısımlara ayrılır. Övülen ilimler, hesap ve tıp gibi dünya işlerini düzenleyen ilimlerdir. Bunlar arasında zaruri olup farz-ı kifaye sayılanlar olduğu gibi farz olmayıp sadece faziletli olanlar da vardır. Zaruri olanlar, öğrenilmediği takdirde insanların zorluklarla karşılaşacakları ilimlerdir. Faziletli olanlar ise bu ilimlerin teferruatlarıdır. Gazâlî şer'î ilimlerin tamamının övüldüğünü söyler. Fakat bunlara yerilen şeylerin karışabileceğini söyleyerek şer'î ilimleri de övülen ve yerilen olmak üzere ikiye ayrırır. Övülen şer'î ilimler usûl, füru, hazırlayıcı ve tamamlayıcı ilimler olmak üzere bölümlenir. Usûl, ilimlerin dayandığı asıllardır. Bunlar Kur'an, sünnet,

[82] Gazali, **Yol Bilgi Ve Varlık**, s. 43.
[83] Gazali, **Yol Bilgi Ve Varlık**, s. 56-62.

icma ve kıyastır. Füru bu asıllardan çıkarılan ilimlerdir. Füru ilimler dünya işlerini düzenleyen ve ahiret işlerini düzenleyen olmak üzere ikiye ayrılır. Dünya işlerini tanzimle uğraşan ilim fıkıh, bu de kimse fakihtir. Ahireti tanzim eden ilim tasavvuftur. Tasavvuf mükaşefe ve muamele ilimlerinden oluşur. Mükaşefe ilmi, ilm-i batındır, Allah'ın sıfatlarını bilmeye engel olan kir ve paslardan kalbin arındırılmasıdır. Muamele ilmi ise kalbin iyi ve kötü hallerinin bilinmesidir. Hazırlayıcı ilimler, alet kabilinden olan, nahiv lügat gibi ilimlerdir. Bunlar kendileri şer'î değildirler fakat şeriat sebebiyle bu ilimler arasına dahil edilmişlerdir. Tamamlayıcı ilimler Kur'an'la, sünnetle ve ya her ikisi ile ilgili olan ilimlerdir. Kur'an'la ilgili olanlar kıraat ve tefsir gibi ilimler, hadisle ilgili olan ravileri inceleyen hadis ilmi, her ikisiyle ilgili olan ilimse usûl-i fıkıhtır.[84]

Ahiret ilminden biraz daha ayrıntılı bahsedecek olursak, Gazâlî bu ilmi ikiye ayırır. Bunlar mükaşefe ve muamele ilimleridir. Mükaşefe ilmi batındır. Bu tüm ilimlerin gayesidir. Bazı arifler bundan ufacık bile nasibi olmayanın ahiretteki akibetinden korkulacağını söylemişlerdir. Bu kendisi ile kalbin temizleneceği ve bu şekilde hakiki marifete ulaşacağı ilimdir. Muamele ilmi kalbin hallerini bilmektir. İyi huyları halleri, bunların tanımlarını ve bunları edinme zayıf olanları kuvvetlendirme yollarını ve bunların zıtlarını bilmek ahiret ilmindendir. Muamele ilmi, ahiret âlimlerine göre farz-ı ayndır. Fıkıh âlimleri farz-ı ayn'a dünyanın iyiliği açısından bakarlar. Ahiret âlimleri muamele ilmine ahretin iyiliği açısından bakarlar. Fakihlere ihlas, tevekkül sorulsa bilmezler. Halbuki kişi ahirette ancak bununla kurtulabilir. Kendilerinin farzı kifaye ile uğraştıklarını söylerler, lian, zıhar, alışveriş hakkında ciltlerce bilgi verirler ama bunların hiç birine ahiret için ihtiyaç duyulmaz. [85]

Gazâlî'nin İhya'da ilimleri ahiret saadetine ve buna bağlı olarak ahiret ilmine nispetle değerlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla O, kalbin amelleriyle ilgilenen bir ilimken nihai maksada dönüşerek füru konulara daldığını söylediği fıkhı yerilmiş şer'î ilimlerin arasına dahil eder. Fıkhın dünya hayatını düzenleyen ilimler arasında saymasına yapılabilecek muhtemel bir itiraza şöyle cevap verir: Fakih bu dünyada işlerin düzenlenmesi konusunda hükümdarın hocasıdır. Dünya ahretin tarlasıdır. Din

---

[84] Gazali, **İhyâu ulûmi'd-dîn**, hmş. ve thrc. Ebü'l-Fazl Ziyaüddin Abdürrahim b. Hüseyin Iraki Dâru'l-hayr, 4. baskı, Dımaşk-Beyrut, 1997, s. 25-27.
[85] Gazali, **İhyâ**, s. 30-32.

de dünyasız tamamlanmaz. Din ve yönetim ikiz kardeşlerdir. Din asıl, hükümdar bekçidir. Hükümdar da yönetimi fıkıhla yapar. Bu tıpkı Hac yolculuğu gibidir. Hac birinci husustur. Hacca gitmek için yola koyulmak ikinci husustur. Hac yolundakileri korumak üçüncü husustur. Bu korumanın kuralları dördüncü husustur. Fıkıh işte bu dördüncü kabilindendir. Ahiretle ilişkisi dördüncü derecedendir.[86]

Gazâlî yine devamında ilmin değerinin ahretle ilişkisi ölçüsünde olduğunu pekiştirir şekilde tıpla fıkhı karşılaştırır. Eğer hem tıp hem fıkıh dünya hayatını düzenlemeye ilişkin ilimler ise aynı kefede mi yer alırlar? Cevap şu olur: Fıkıh tıptan üç yönüyle üstündür. Birincisi şer'î ilim olup Peygamberlik'ten beslenmesidir. İkincisi ahiret yolunun yolcularının hiç birinin tıptan müstağni olamamalarıdır. Halbuki tıptan az kişi faydalanır. Üçüncüsü fıkıh, ahiret ilminin komşusudur. Çünkü konusu kalbin amelleri dolayısıyla azalardan sadır olan amellerdir. Tıbbın konusu ise sağlık ve hastalıktır ki bu sadece bedenle ilgilidir. Kalbin amelleri ile bir ilgisi yoktur.[87]

Gazâlî'nin kriter olarak ahretin yanında, bundan da bir alt seviyede faydayı esas almasına da fizik ve tıbbı kıyaslamasında rastlarız. Buna göre fizik cisim ve özellikleriyle ilgilenir. Bu tıpçıların yaptığı şeye benzer. Yalnız tıpçı insan bedenine, fizikçiler bütün cisimlere bakar. Fakat fizik tıptan daha tümel olmasına rağmen Gazâlî tıbbı fizikten üstün görür. Çünkü tıbba ihtiyaç duyulur fakat fiziğe ihtiyaç yoktur.[88]

Gazâlî kelam ve felsefe ilimlerini ayrıca ele alır. Ona göre kelam aslında bidattır. Fakat Kur'an ve sünnet üzerindeki şüpheleri kaldırmak için sonradan zaruri olmuştur. Felsefe gelince bu tek başına bir ilim değildir. Dört kısımdan oluşur. Birincisi hendese ve aritmetiktir. Bunlardan çizgiyi aşıp yerilecek hale gelmedikleri sürece korkulmaz. İkincisi mantıktır. Bu delilleri, tanımı ve tanımın şartlarını inceler. Kelama dahildir. Üçüncüsü metafiziktir. Allah'ın zatı ve sıfatlarını inceler. Bu da kelama dahildir. Felsefeciler de ya bidat ehlidirler ya da küfre düşmüşlerdir. Dördüncüsü fiziktir. Bunların bir kısmı dine aykırıdır. Bir kısmı da cisim ve

[86] Gazali, **İhyâ**, s. 27-28.
[87] Gazali, **İhyâ**, s. 30.
[88] Gazali, **İhyâ**, s. 33.

özellikleriyle ilgilenir. Bu tıpçıların yaptığı şeye benzer. Yalnız tıpçı insan bedenini inceler, fizikçiler bütün cisimleri inceler. Tıp fizikten üstündür. Çünkü tıbba ihtiyaç duyulur fakat fiziğe ihtiyaç yoktur.[89]

Kelamcıların dindeki yeri yukarıda verilen Hac yolculuğu örneğinde, hacıları koruyan muhafızlar gibidir. Eğer eşkıyalar olmasaydı muhafızlar da olmazdı. Eğer kişi sadece muhafızlıkla yetinirse hacı olmaz. Aynı şekilde kelamcı sadece münazara ve cedelle yetinirse ahiret yolunda sayılmaz. Marifetullaha ulaşmak kelamla olmaz. Çünkü o kalbin ve dilin zahiri amelleri ile meşgul olur.[90] Dolayısıyla kelam, Gazali'nin yerdiği şer'î ilimlerden bir diğeridir.

Gazâlî *İhyâ*'da yerilen ilimlerden de bahseder. İlim bir şeyi olduğu gibi bilmekken ve Allah'ın da sıfatlarından biriyken nasıl olur da yerilebilir sorusuna şöyle cevap verir. İlim kendinde yerilmez. Fakat şu üç sebeple yerilir: Birincisi sahibine veya başkasına zarar vermesidir. Bu sihir gibi ilimlerdir. İkincisi çoğunlukla sahibine zarar vermesidir. Bunun örneği de astrolojidir. Üçüncüsü müstakillen o ilimle uğraşmakla kişinin istifade edememesidir. Bu bir ilmin inceliklerini öğrenmeden çetin kısımlarına, açığını bilmeden gizlisine geçmek gibidir. İlahi sırları araştırmak böyledir. Zira filozoflar ve kelamcılar bunu yapmaya kalkışmışlar ama başaramamışlardır. Buna ancak peygamberler ve veliler ulaşmıştır.[91]

Gazâlî'nin ilimler tasnifi olmamakla birlikte konumuzla ilişkili olması bakımından *el-Munkız min-ed-dalâl* eserinde yer alan hakikati arayan gruplar anlatısına değinmekte fayda vardır. Bu gruplar, kelamcılar, Batınîler, felsefeciler ve sufilerdir. Kelamcıları dînîn savunucusu oldukları halde eşyanın hakikatini anlamaya kalkışmaları fakat gayeleri bu olmadığı için başarılı olamadığını söyleyerek eleştirir. Felsefecileri kısımlara ayırsa da hepsinde küfür ve ilhad damgası bulunduğunu söyler. Batınîliğin batıl olduğunu eserlerinde kesin delillerle ortaya koyduğunu belirtir. En sonunda sufilerden bahseder. Tasavvufun tahsil edilen bir yönü olduğu gibi, yaşanılan da bir yönü olduğu ve ahiret saadetine ancak bununla ulaşılabileceği sonucuna varır. Bu İhya'daki görüşlerle örtüşmektedir.

---

[89] Gazali, **İhyâ**, s. 33.
[90] Gazali, **İhyâ**, s. 34.
[91] Gazali, **İhyâ**, s. 41-43.

Gazâlî'nin birbiriyle çelişik gibi görünen bu dört tasnifini ve hakikat arayanlar tasvirini bir bütün olarak anlamak nasıl mümkündür? Zira, *İhyâ*'da farzı ayn olup ve insanı kurtuluşa götürecek olan ilim, ilm-i batın yani tasavvuf ilmidir. Kelam ve fıkıh, dünya hayatında dine uygun yaşamayı temin ederek buna neredeyse üçüncü dördüncü dereceden katkıda bulanacak ilimlerdir. Halbuki kelam *Mustasfâ*'daki ikinci tasnifte bütün dînî ilimlerin küllî ilmi olup en şereflidir. İlimlere ilkelerini verir. Kelam bilmeyen bir âlim mukallit olmaktan çıkamaz. Fıkıh da kelamın altında yer alan cüz'î ilimlerdendir. Yine ilm-i batın da cüz'i ilimlerden sayılmıştır. Aynı şekilde *er-Risâletü'l-ledünniye*'de ilm-i tevhid ilmi usûl ilimlerinden, fıkıh amelî füru ilimlerinden sayılmıştır. Hal böyleyken *Mustasfâ*'daki birinci tasnifte fıkıh, kendisinde akılla naklîn birleştiği salt akla uyup Şeriatın reddetmediği, salt naklî olup aklın reddetmediği en şerefli ilimlerdendir.

Gazâlî'nin ilimlerin hedefi olarak koyduğu hususun ahirette kurtuluş olması ve İbn Hazm'dan da farklılaşarak bunu kalbin tezkiyesi üzerinden sağlanmasını ölçüt olarak almamız tasniflerin tamamını bütüncül bir şekilde anlamaya imkan vermektedir. Gazâlî'nin çizdiği tabloyu bu kriterle okuduğumuzda bir derecelendirme ile karşılaşırız. Buna göre ilk önce aklî ve naklî ilimler vardır. Fakat en şerefli olan sentez halinde olandır. Sentez halinde olan fıkıh, fıkıh usûlü gibi ilimler küllî ilim olan kelam ilmine nispetle cüz'îdirler. En üst ilim en geniş konuyu yani mevcudu araştıran ve dînî ilimlere ilkelerini veren kelamdır. Fakat ne fıkıh ne kelam kişinin kalbini arındırma, hakiki marifete ve ebedî saadete ulaştırma konusunda söz sahibi değillerdir. Batınîlerin ve filozofların yolları da buna uygun değildir. Bu tasavvufla mümkündür. Buna göre Gazâlî'nin aklî ilimleri dünya hayatındaki zorunlu ihtiyaçları karşılama, dînî ilimleri de yine dünya hayatını dine göre düzenleme ve bunun yanında en nihai ilme hazırlık sağlama yönünden değerlendirdiği ve tasavvufu zirveye koyduğu görülür. Zira Gazâlî ilimlerin yerilme sebeplerini sayarken gösterdiği sebeplerden birisi de ince ilimleri bilmeden çetin ilimlere geçmek, açığını bilmeden gizlisini araştırmaktır. İlahi sırları öğrenmeye çalışmak böyledir. Nitekim Gazâlî'nin İhya'da salihlerin edebinden nasiplenmek fakat onlarla kelam konuları konuşmamak, kelam konularını kelamcılardan öğrenmek ve önce sufi olup sonra hadis bilmektense, önce hadis bilip sonra sufi

olmayı öncelemeye dair verdiği örnek bu hazırlığı önemseyen fakat bununla yetinmeyen görüşünü desteklemektedir.[92]

[92] Gazali, **İhyâ**, s. 39.

Tablo 11

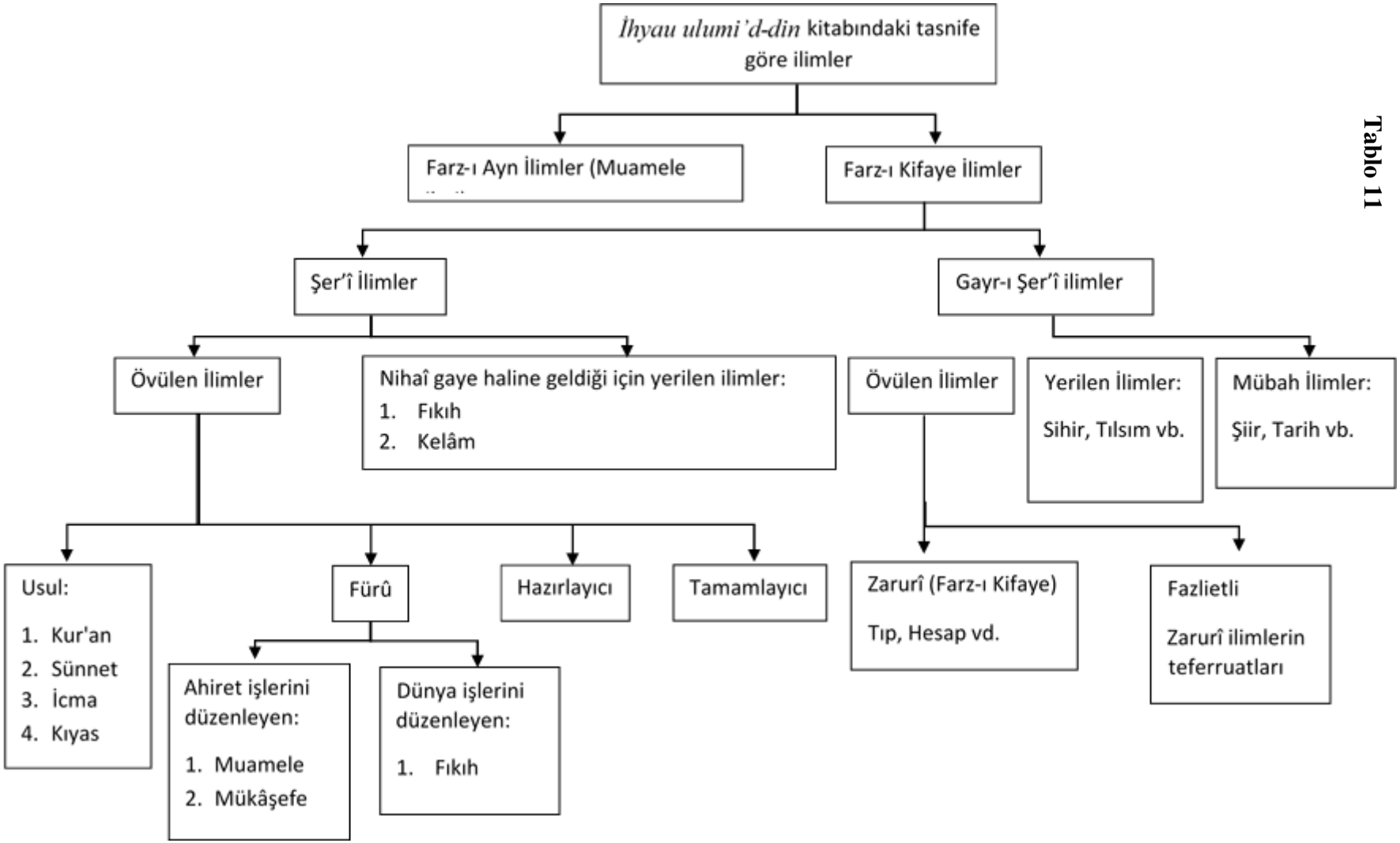
İhyau ulumi'd-din kitabındaki tasnife göre ilimler
Farz-ı Ayn İlimler (Muamele
Farz-ı Kifaye İlimler
Şer'î İlimler
Gayr-ı Şer'î ilimler
Övülen İlimler
Nihaî gaye haline geldiği için yerilen ilimler:
1. Fıkıh
2. Kelâm
Övülen İlimler
Yerilen İlimler:
Sihir, Tılsım vb.
Mübah İlimler:
Şiir, Tarih vb.
Usul:
1. Kur'an
2. Sünnet
3. İcma
4. Kıyas
Fürû
Hazırlayıcı
Tamamlayıcı
Zarurî (Farz-ı Kifaye)
Tıp, Hesap vd.
Fazlietli
Zarurî ilimlerin teferruatları
Ahiret işlerini düzenleyen:
1. Muamele
2. Mükâşefe
Dünya işlerini düzenleyen:
1. Fıkıh

Gazâlî, İbn Hazm'a benzer şekilde nefsü'l-emre göre araştırma yapmayı bir değerden bağımsız olarak telakki eder. Ona değerini veren ahretle ilişkisi olmasının yanında, ilişkili olmaması onu sadece boş bir çaba kılmamakta üstelik zararlı olup ahirette helake götürebilmektedir: "Dinin yerdiği ve yasakladığı ilimlerle meşgul olma. Aklına, görüşüne, deliline güvenerek, 'eşyayı olduğu gibi bilmek için araştırma yapıyorum, ilim üzerinde düşünmekte ne zarar olabilir' diyerek küstahlık etme. Onun zararı sana fazlasıyla döner. Hatta bunları öğrenmek Allah seni korumazsa ahirette helak olmana bile sebep olabilir."[93] diyerek kriterini eşyanın hakikati üzerine araştırma yapma değil de, şeriat çerçevesi olarak belirlediğini açıkça ortaya koymaktadır.

4. İbn Haldun

Tarihçiliği ve kendi ortaya koyduğu umran ilmiyle ön plana çıkan İbn Haldun'un, gerek tahsil hayatı gerekse de yaptığı kadılık görevi göz önünde bulundurulduğunda dînî ilimlerle ilişkisi tebellür edecektir. İlimler tasnifi de bu perspektiften kaleme alınmıştır.

İbn Haldun ilimler tasnifini *Kitâbu'l-İber* eserinin başına yazdığı ve eserden daha meşhur olan *Mukaddime*'sinin altıncı bölümünde ele alır. Aslında bu sıralama manidardır. Zira İbn Haldun ilimlerin bir medeniyette gelişmişliğe bağlı olarak en son ortaya çıkıp gelişeceğini savunur.[94]

İbn Haldun her ne kadar ilimleri o devirde mevcut olan ilimler başlığı altında saymaya başlasa da ilimler hakkında bir teorisi vardır. Fârâbî'nin de eserine böyle başladığı hatırlanmalıdır.

İbn Haldun ilimleri ikiye ayırır. Birincisi kişinin düşünerek, aklıyla ulaşabildiği tabii bölümdür. İkincisi ise onu vaz edenden aldığı nakli bölümdür. Birincisi hikemî-felsefî ilimlerdir. Buna insan, beşeri tabiatiyla, düşünme yoluyla ulaşıp bu alanda doğru bilgiyi elde edebilir. İkincisi ise naklî-vaz'î ilimlerdir. Bunlar tamamen Şâri'in vaz'ına dayanır. Burada fer'î meselelerin usûle dahil edilmesi

---

[93] Gazali, **İhyâ**, s. 44.
[94] İlimlerin medeniyetle paralel gelişmesi hakkında bkz. İlhan Kutluer, "Fârâbî'den Taşköprîzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim", **Yitirilmiş Hikmeti Ararken**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 448-468.

dışında akla yer yoktur.[95] Dînî ilimler için vaz'i ilim kavramının İhvân-ı Safâ'da da kullanıldığı hatırlanmalıdır.

İbn Haldun dînî ilimleri; Kur'an ilimleri, hadis ilimleri, fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam, tasavvuf, rüya tabiri olarak altı ana başlıkta sayar. Kur'an ilimlerine kıraat ve tefsir dahildir. Fıkıh ilminin altında feraiz ilmini ayrıca işler. Cedel ve hilaf ilimlerini fıkıh usûlü ilmi altında mütalaa eder.[96]

Aklî ilimler insan için tabii olan, düşünceye bağlı olduğundan sadece bir millete has olmayan ilimlerdir. Bunda bütün milletler ortaktırlar. Felsefî-hikemî diye isimlendirilen bu ilimler dört gruptur. Birincisi zihni hatadan koruyan mantık ilmidir. İkincisi hissî mevcutlarla ilgilenen fizik bilimlerdir. Üçüncüsü fizik ötesi ruhani mevcutları konu edinen metafiziktir. Dördüncüsü ise ölçüleri inceleyen matematik bilimlerdir. Matematik bilimler de hendese, aritmetik, musiki ve astronomi olmak üzere dört bölümdür. Bunlar felsefî ilimlerin usûlü olan ilimlerdir. Bütün hepsinin alt dalları vardır.[97]

İbn Haldun dînî ilimlerin İslam ümmetine has olduğunu söyler. Ona göre her milletin kendisine has ilimleri vardır. İbn Hazm'ın milli-evrensel ilimler ayrımının İbn Haldun'da da var olduğu görülür. Fakat İbn Haldun İslamî ilimleri üstün görür. Bunun sebepleri İslam dünyasında bu ilimlerin diğer milletlere nazaran çok gelişmiş olması ve İslam'ın diğer dinleri neshetmiş olmasıyla, İslam ümmetinin o milletlerin milli ilimleriyle ilgilenmemesidir.[98] Bu görüş, İbnü'l-Ekfânî'nin de "mille"leri saydıktan sonra İslam'ı onlardan üstün tuttuğunu akla getirmektedir.

İbn Haldun'un ilimler tasnifi anlayışına yaptığı en önemli katkı onun yeni bir ilim olarak ortaya koyduğu "umran ilmi" olmalıdır. Zira İbn Haldun bununla bir ilmin konusunun, meselelerinin ve ilkelerinin o ilmi nasıl belirlediği ayırt edici biçimde ortaya koymuştur. Şöyle ki müellif tarih kitabı olarak kaleme aldığı eserinin başında yer alan *Mukaddime*'de sadece nakilden ibaret olmayan, nazari bir disiplin ortaya koyacağını söyler. Bu ilmin konusu "beşerî umran ve insanî içtima"dır. Bir

---

[95] İbn Haldun, Mukaddime, nşr. Derviş el-Cüveydî, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 2005, s. 406.
[96] İbn Haldun, a.g.e.
[97] İbn Haldun, a.g.e., 462-463.
[98] Murteza Bedir, "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldun", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 15, 2006, s. 18.

başka deyişle toplumsal varlık alanıdır. İbn Haldun bu ilmi kendisinin kurduğunu belirtmekle birlikte bu konuların başka ilimlerde incelendiğini de yadsımaz. Felsefenin ameli bölümünde incelenen şehir idaresi, usûl-i fıkıhta dillerin varlığının ictimai hayat için gerekliliği ve fıkıhta hükümlerin toplumun korunması için olduğu tartışmaları, siyaset ilminin incelediği alan umran ilmiyle kesişmektedir. Fakat hiç birisi umran ilmini tam olarak izah edememiştir.[99] İbn Haldun umran ilmini; umranı, yani toplumsal birliği arız olan "bedevilik, hadarilik, tağallüb, kazanma, geçinme, zanaatler, ilimler, buna benzer diğer hususlar, bunlara mahsus illetler ve sebepler" cihetinden inceleyen bir ilim olarak vaz etmiştir.[100]

İbn Haldun'un kurduğu umran ilmini konumlandırışı bize dînî-felsefî ilimler arasındaki ilişki hakkında ışık tutacaktır. Zira İbn Haldun bu ilmi akli ilimler arasında mütalaa eder. Bu da felsefi geleneğin felsefî ilim anlayışına uygundur. Filozofların burhan kitaplarında ele aldıkları ilim olma şartlarına uymaktadır. Bunlar ilmin bir konusunun olması, ilmin kendi konusunu ispatlamaması, konuyu var kabul edip ona ilişen zati arazları araştırması, ilmin dayandığı ilkelerin olması, bu ilkelerin ya bedihi olması ya da üst, eşit, alt bir ilimde ya da bizzat o ilimde ispatlanması gibi şartlardır. Bir ilmin burhanî/felsefî olması kullandığı delillerin kesin/burhanî olmasıdır. Burhanî bilgiyle; (i) bir şeyin varlığının tespiti (ii) bunun illetinin tesbiti amaçlanır. Bu anlamda hakiki bilgi, ilmin incelediği konunun sebep ve illetlerini veren bilgidir.[101]

Yukarıda da belirtildiği gibi İbn Haldun umran ilminde bu unsurları ortaya koymuştur. İlmin konusu olarak toplumsan varlık alanını belirlemiş, onu zati arazları yönünden ele almıştır. Bu ilimde araştırmasını dînî naslara bağlı olarak değil, akla dayanarak yapacağını, nazar, tahkik ve ta'lil yöntemlerini kullanacağını vurgulamıştır. Bu son husus umran ilminin dînî değil aklî bir ilim olduğunu ortaya koyar. Bundan hareketle umran ilminin, insan aklının bir ürünü olduğu, tek bir millete has olmayıp tüm insanlık için geçerli olduğu sonucuna varılır. Taşköprîzade'nin zamanlara, toplumlara ve dinlere göre değişmeyen ilim tanımı

---

[99] İbn Haldun, a.g.e., 43.
[100] İbn Haldun, a.g.e., 40.
[101] Ömer Türker, "*Mukaddime*'de Aklî İlimler Algısı: İbn Haldun'un 'Bireysel Yetenekler' Teorisi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 15, 2006, s. 5-6.

burada akla gelmektedir.

Dînî-felsefî ilimler ilişkisi bağlamında İbn Haldun'un metafizik, kelam ve tasavvuf görüşlerini ele almak yerinde olacaktır.

İbn Haldun felsefenin burhan yöntemini umran ilmine uygulayan bir düşünürdür. O metafizik disiplinini eleştirir ve bu eleştiriyi Gazali gibi küfre sapma yönünden değil, burhanî olmama yönünden yapar. Ona göre filozoflar burhan yöntemini aklın ulaşamayacağı bir alana uygulamaya kalkışmaktadırlar. Akıllar, felekler, südur nazariyesi gibi meselelerle varlığın ortaya çıkışını tam bir şekilde açıklamaya çalışmaktadırlar. Halbuki bu alan insanın nazari gücünün dışındadır ve dolayısıyla söylenenler burhanî olmayıp zandan ibaret kalmaktadır.[102]

İbn Haldun metafiziği özellikle de kelamla bağlantısı açısından ele almaktadır. O metafiziği eleştirirken kelamı onun yerine koyan yaklaşımı benimsememektedir. Yani sözgelimi kendisinden önce ele aldığımız Gazali'nin ilimler hiyerarşisinde kelamı külli ilim olarak vaz edip ona varlık hakkında araştırma yapan şeriate bağlı ilim payesini vermesi görüşünden farklı düşünmektedir. İbn Haldun'a göre felsefe ve kelam aynı çizgide değerlendirilmemelidir. Zira biri felsefî bir ilim diğeri ise vaz'î bir ilimdir. Kelam ilminin görevi varlık hakkında araştırma yapmak değil, dindeki asılları temellendirmek ve akideleri savunmaktır. Dolayısıyla İbn Haldun'un kelamın cedel yönünü ön plana çıkardığını görmekteyiz. Zira o, kendi devrinde kelama gerek kalmadığına çünkü bidatçilerin bertaraf edildiğine inanmaktadır. İslam akidesi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığında kelam ilmi dirilecek ve görevini ifa edecektir. Dolayısıyla kelam ihtiyaca yönelik olarak işlev gösteren bir konumdadır.[103]

İbn Haldun'un cedel adı altında hilaf ilmiyle birlikte fıkıh ilminin alt dalı olarak verdiği verdiği ilim bundan tamamen ayrı tartışma adabına dair yöntemsel bir ilimdir.

İbn Haldun'un tasavvuf görüşü de bu ilmin vaz'î bir ilim olduğu yönündedir. Bu ilmin ortaya çıkışı hakkında dünyanın süs ve zevkinden yüzçevirmek, ibadete ve

[102] Bedir, a.g.m. 21.
[103] Bedir, a.g.m., 22.

Allah'a yönelmek ilkesini ortaya koyar. Bunun hicri birinci asırda tüm selefin izlediği bir yolken ikinci asırda insanlarda dünyaya meyil artınca ibadete düşkün olanlara sufi denildiğini söyler. Tasavvuf herkesin izleyebileceği bir yol değildir. İbn Haldun şeriat yolunun iki kısımdan oluştuğunu belirtir. Birincisi herkesin izlediği yol olup kurallar fetva ehlince konulur. İkincisi mücahede ve nefis muhasebesi ile uğraşanların yoludur. Bu yol mutasavvıfların izlediği yoldur ve onlar bu yolu ilim haline getirmiş kavramlarını ortaya koymuşlardır. Bu ayrım Gazali'nin muamele ve mükaşefe ilmi ayrımlarını çağrıştırmaktadır. Tasavvufta esas olgulardan biri keşiftir. İbn Haldun istikamet üzere olmayan keşfin güvenilir olmayacağını ve bunun İslam'a uygun ibadet ve zikirle mümkün olabileceğini düşünür. Tasavvufun pratik bu yönüne önem verirken İbn Haldun nazari tasavvufu eleştirir. Ona göre gayb alemi aynı tecrübeyi yaşamayanların bilemeyeceği öznel bir alandır. Bunun anlatılması için dil yeterli gelmemektedir. Müteşabih olan bu alanın mahiyetini kuşatmaya çalışmak anlamsız ve gereksizdir. Nazari tasavvuf ise, işte bu şekilde selefin takip ettiğinden farklı bir yol izlemiş, vicdanî idrakleri nazarî ilim olarak sunmuştur. Dolayısıyla İbn Haldun tasavvufi keşfin nazari bilginin karşısına konmasına karşıdır. Tasavvuf ona göre vaz'î bir ilimdir ve vaz'î ilimlerde akıl asıl ortaya koymaz, fer'î olana asla irca edebilir.[104]

İbn Haldun, vaz'î ilim olarak nitelediği tasavvuf ve kelamı eleştirmesi insanın asıl vazetme yetisi ile ilgili olmalıdır. Zira o metafiziği eleştirirken de insan idrakinin sınırları dışında konuşma konusunu öne sürerek insanın sınırlılığını vurgulamıştır. Fakat kendisinin kurduğu yeni bir ilim olan umran ilmine baktığımızda müellifin aklî ve felsefî faaliyete karşı olduğunu asla söyleyemeyiz. Burada yapmaya çalıştığı şeyin vahyin alanını tanımlamak ve nebevi bilginin felsefî bilgiyle karışması daha doğru bir ifade ile vahyî olanın insanî olan tarafından yönlendirilmesinden korumaya çalışmak olduğunu söyleyebiliriz.[105] O aklî ilimlerin insan tabiatından kaynaklandığını ve tüm insanlık arasında ortak olduğunu düşünür. Dînî ilimler ise İslam medeniyetine has olup vahiy temellidir ve bu açıdan aklî ilimlerden ayrışır.

[104] Bedir, a.g.m., 22-24.
[105] Bedir, a.g.m., 25.

Harizmî, İbn Hazm, Gazâlî ve İbn Haldun'un ilimler tasniflerini ele aldıktan sonra Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifi eserinde yer alan hakikate ulaştıran yollar ve hakikati arayan gruplar anlatısını hazırlaması bakımından Fahreddin Râzî ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin görüşlerini burada zikretmemiz yerinde olacaktır.

Fahreddin Râzî'nin *Câmiu'l-ulûm* ile *Hadâiku'l-envâr ve hakâiku'l-esrâr* adlı iki ilimler tasnifi eseri bulunmaktadır. Fakat bu eserlerin dili Farsça olduğundan bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Fahreddin Râzî'nin bu tezin konusu olan hakiki ilimler kavramı ile bağlantılı olarak ele alacağımız görüşleri hakikati arayan gruplar hakkındaki düşünceleridir.

Fahreddin Râzî *el-Metâlibu'l-aliyye min-el-ilmi'l-ilâhî* eserinde kudsî bilgilere götüren yolun tek olup olmadığını sorar. Buna şöyle cevap verir:

"Buna götüren iki yönlüdür. Birincisi nazar ve istidlal ashabının yoludur. İkincisi ise riyazet ve mücahede ashabının yoludur. Birinci yol filozofların yoludur. Bu mümkünlerin hallerini, var olması zati olarak vacip olan varlığın ispatlanmasının delillendirilmesidir. İkinci yol riyazet ashabının yoludur. Bu da harika, kesin, kuvvetli bir yoldur. Çünkü insan eğer safiyane bir kalple Allah'tan başkasıyla meşgul olmayı bırakırsa ve bedendeki dille ve ruhundaki dille Allah'ı anmakla meşgul olursa kalbine aydınlık bir nur, güçlü bir hal, kuvvetli bir hal büyük bir güç gelir. Nefsin cevherine yüce ulvi nurlar ve ilahi sırlar tecelli eder. Bu insanın ulaşmadığı bir makamdır. Buna tafsili bir şekilde vakıf olamaz. Ben burada bu konuda düşülen hatalardan sakındırmaya sebep olması için vakıf olunması gereken makamlara işaret ediyorum."[106]

Bu babda dikkate alınan makamlardan ilki nefsin buna hazır olmasıdır. İkincisi kalbi Allah'tan başkasını anmaktan koparmaktır. Üçüncü makam nazar ve tasfiye metodlarını birleştirmektir.[107] Râzî bunun hakkında şöyle söyler:

"Riyazet sahibi kişi eğer nazar ve istidlal yolundan uzaksa ve riyazet derecelerine, güçlü mükaşefelere ve kuvvetli, yüce hallere erişirse bu onda bunun mükaşefenin nihayeti derecelerin zirvesi olduğu inancını doğurur ve bu onun amaca ulaşmasına engel olur. Nazar ve istidlal yolunu kullanmasına gelince imkansız olan makamı imkansız olmayan makamdan ayırır, mugalataya düşmekten emin olur. Eğer bir insanın fikri istidlal yolunda kamil olduğu konusunda ittifak edilse ve sonra tasfiye ve riyazet yolunda kemal ile rızıklandırılsa ve nefsi fıtratın başlangıcı halindeyse, bu durumlara yatkınlığı yüksekse bu insan bu derecelerde ve

[106] Fahreddin Râzî, **el-Metâlübu'l-ilâhiyye min-el-ilmi'l-ilâhî**, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1987, s. 51-54.
[107] Fahreddin Râzî, a.g.e., s. 55-58.

mertebelerde en üst zirveye ulaşır. (…) Bu haller kelimelerle açıklanmaz. Söz buna ulaşamaz. Tatmayan bilmez."[108]

Râzî nazar-istidlal yolunu filozofların yolu olarak saysa da eserin tamamına hakim olan görüş kelamın da nazar-istidlal yolunu kullanarak hakikate ulaşmayı hedefleyen bir disiplin olduğudur.

Fahreddin Râzî, Gazâlî'den farklı olarak nazar-istidlal yolunu riyazet-mücahede yolu kadar metafizik bilgiye ulaştıracak bir metod olarak görür. Bu hem felsefeyi hem kelamı kapsayan bir kabuldür. Riyazet-mücahede yolu ayrıntılandırılmamıştır. Bu metodların bir dine bağlı olup olmamak şeklinde ikinci bir kriterle bölümlendirilerek diğer ilimlerle ilişkilendirilmesi Seyyid Şerif Cürcânî'de karşımıza çıkar.

Seyyid Şerif Cürcânî'nin müstakil olarak bir ilimler tasnifi eseri bulunmamaktadır. Fakat onun görüşlerinin bu teze dahil olma açısı Fahreddin Râzî'ninkine benzer şekilde hakikati arayan gruplara dair yaptığı açıklamalardır. Nitekim bu açıklama tarzı Taşköprîzâde tarafından ilimler tasnifine uygulanmıştır.

Gazâlî'nin hakikati arayan gruplar olarak filozoflar, kelamcılar, Batınîler ve sufileri saymıştı. Fakat bunlar arasında hakikate ulaşan gerçek yol olarak gördüğü metod sufilere ait olandı. Bu Fahreddin Râzî'de hakikate ulaşan metod olarak nazar-istidlal ve riyazet-mücahede olarak her iki yolun da amaca götüren olarak vaz edilmesiyle geliştirilmiştir. Seyyid Şerif Cürcânî'de ise bu metodların meşru metodlar olarak görülmesinin yanında bunların ilkelerini bir dinden alıp almama yönünden de incelendiğini ve hepsinin hakikate götüren yollar olarak kabul edildiğini görürüz.

Seyyid Şerif Cürcânî *Şerhu Metâli'i'l-envâr* eserinde saadete götüren yollar olarak dört yol ortaya koyar:

"Bil ki natık nefis için en büyük saadet ve üst mertebe, yüce Yaratıcıya ait kemal sıfatları bilmekle, onu noksanlıklardan tenzih etmekle, başlangıçta ve sonra O'ndan sadır olan eserler ve fiilleri genel olarak bilmekle, yaradılışı ve ahireti bilmekle olur. Bu bilgiye götüren yol iki yönlüdür. Birincisi nazar ve istidlal ehlinin yoludur. İkincisi riyazet ve mücahede ehlinin yoludur. Birinci yolu izleyenler eğer

[108] Fahreddin Râzî, a.g.e., s. 58-59.

Peygamberlerin milletlerinden bir millete tâbilerse bunlar mütekellimlerdir. Tâbi değillerse bunlar Meşşai filozoflardır. İkinci yolu izleyenlerin metodları şeriatle uyumluysa bunlar müteşerri sufilerdir. Değilse bunlar İşrakî filozoflardır."[109]

Seyyid Şerif, Râzî'nin ortaya koyduğu nazar-istidlal metodunu kullanan grupları ilkelerini bir dinden alma ve almama yönünden de tasnif etmiş, bu cihetten kelam da nazar-istidlal metodu kullanarak hakikati arayan bir ilim halinde sunulmuştur. Riyazet-mücahede yolunu benimseyen sufilerin yanında daha sonra bu metodları kullanarak nefsi yetkinleştirmeyi amaçlayan İşrakîler de tanımlanmış bir grup olarak bu sınıflamaya dahil olmuştur.

Tablo 12

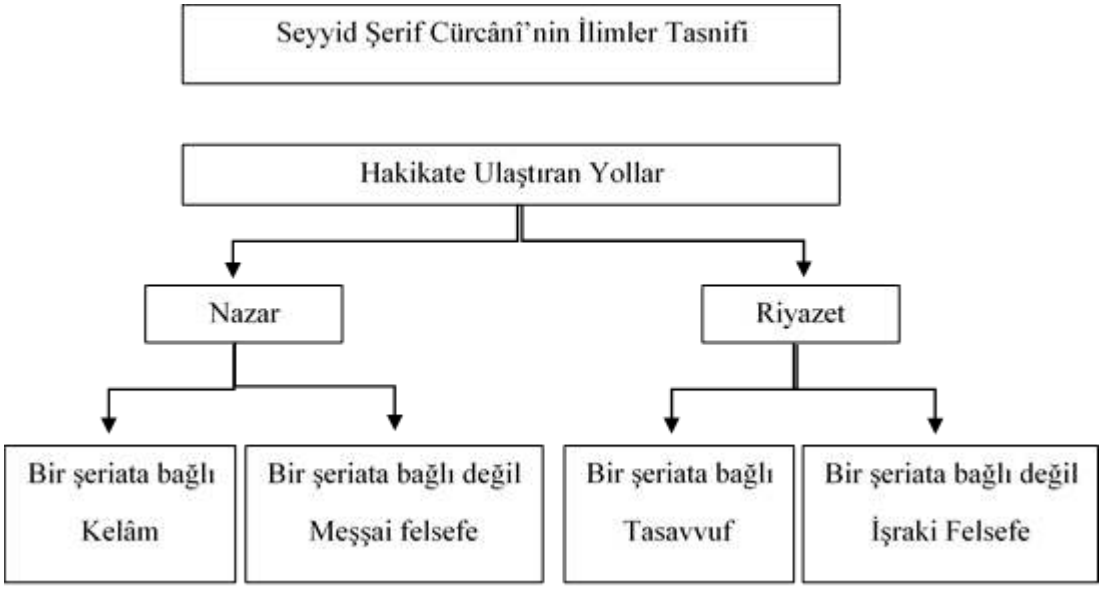

Taşköprüzade'nin bilgiyi elde etme metodlarını nazar ve tasfiye olarak vaz etmesi, sonra hakiki ilimleri aklın gerektirdiği hikemî ilimler ve şeriatin gerektirdiği dînî olarak ayırması bu açıklamanın ilimler tasnifindeki karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır.

[109] Seyyid Şerif Cürcani, **Şerhu Metâli'i'l-envâr**, İstanbul 1303, s. 16-17.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİ GELENEĞİN SENTEZİ

1. Taşköprîzâde

Taşköprîzâde ilimler tasnifi geleneğinde şer'î-gayri şer'î ayrımına denk düşecek şekilde âlimlerin perspektifini benimser. Fakat o ilimleri tasnif etmek için daha büyük bir kriter kullanır. İlimleri varlık kategorilerine göre ayırır. Varlık kategorileri dış dünyada, zihinde, sözde ve yazıda varlıktır. Bu varlık kategorilerinden dış dünyadaki varlıklar hakiki varlıklardır. Zihin kategorisindeki varlıkların varlığının hakiki mi mecazi mi olduğu tartışmalıdır. Söz ve yazıdaki varlıkların varlığı hakiki varlıklara itibarladır ve mecazidir. Diğer bir deyişle, bu varlıkların varlığı insana nispetledir ve insan var olduğu için vardır. İnsan olmadığında var değillerdir.

Taşköprîzâde zihin, söz ve yazı kategorisine ilişkin olan ilimlerin alet ilimleri olduğu söyler. Bunları elde etme metodu nazar ve kesbdir. Dış dünyaya ilişkin ilimler de hakiki ilimlerdir. Bu ilimleri de amelî ve nazarî olarak ikiye ayırır. Amelî ilimler bizzat kendisi için değil başka bir şey elde etmek için öğrenilen ilimlerdir. Nazarî ilimlerse sadece kendisi için öğrenilen ilimlerdir. Sonra bu ilimlerde ya şeriat kurallarına göre ya da aklın gerektirdiği üzere araştırma yapıldığını söyler. Bu durumda ilimler şer'î ve hikemî olarak ikiye ayrılır. Bu kategoride yer alan ilimlerde kullanılan metod ya nazar ya tasfiyedir. Zihinde, sözde ve yazıda yer alan varlıklara taalluk eden ilimlerse ancak nazar yoluyla öğrenilebilir.

"Bil ki eşyanın dört kategoride varlığı vardır: Yazı, söz, zihin, dış dünya. Her geçen bir sonrakine vesiledir. Çünkü yazı sözün varlığına delildir. O da zihinde olana delildir. O da dış dünyada olana delildir. Dış dünyada var olmanın asıl, hakiki varlık olduğu açıktır. Zihni varlığın hakiki mi mecazi mi olduğu konusunda ihtilaf vardır. İlk ikisi ise kesin olarak mecazidir. İlk üçüne ilişkin ilimler kesin olarak alet ilimleridir. Dış dünyaya ilişkin ilimler ise ya 1) amelîdir –kendisi için değil başkası için elde öğrenilen- ya da 2) nazarîdir – sadece kendisi için öğrenilen-. Bunlardan her birisinde ya şeriattan alınlarla araştırma yapılır, bu şer'î ilimdir. Ya da aklın gerektirdiği üzere araştırma yapılır, bu da hikemî ilimdir. Bunlar yedi esastır. Bunların her birinin çeşitleri vardır. Çeşitlerinin de dalları vardır."[110]

Taşköprîzâde'nin bu tezin konusu olan hakiki ilimlerle ilgili görüşlerini ele almadan önce *Miftâhu's-saâde*'de, bu kriterler doğrultusunda tasnif edilmiş ilimleri ele almak ilimler çerçevesini görmek adına yerinde olacaktır.

---

[110] İsamuddin Ahmed Taşköprîzâde, **Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûâti'l-ulûm**, Dâru'l- kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985, c. 1, s. 75.

1.1. Taşköprîzâde'nin Eserinde Saydığı İlimler

Taşköprîzâde ilimleri dış dünyadaki, zihindeki, dildeki ve yazıdaki varlıklara taalluk etme bakımından ayırdıktan sonra dış dünyadaki varlığa taalluk eden ilimleri nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırır. Nazarî ve amelî ilimlerin her birini de kendisinde şeriatin gereği üzere araştırma yapılan ve aklın gereği üzere araştırma yapılan ilimler olarak ayırır. Bu durumda hem şer'î hem hikemi ilimleri amelî ve nazarî olarak ayırmış olur. Bütün bunların toplamda yedi devhadan oluştuğunu söyler. Bunlar; yazıyla ilgili ilimler, zihnî ilimler, dil ilimleri, dış dünyaya taalluk eden ilimler, amelî hikmet ilimleri, şer'î ilimler, batın ilimleridir. Dış dünyaya taalluk eden ilimler hikemi ilimler ve şer'î ilimlerdir. Bu devhada nazarî hikmet ilimleri ele alınır. Amelî hikmet ilimleri ve şer'î ilimler ayrı devhalarda ele alınır.

Taşköprizade bütün devhalarda bir mukaddime ortaya koyar. Burada o varlık kategorisine taalluk eden ilimler hakkında genel bilgi verir, öneminden bahseder. Bundan sonra bazı şubeler zikreder. Bu şubeler o varlık kategorisine taalluk eden ilimlerin bölümlendirilmesidir. Şubelerin altında ilimler sayılır ve bazen sayılan bu ilimlerin fürûu olan ilimler de olur. İlimlerin fürûunun altdalları olursa bunlar anakıd (salkımlar) adı altında verir ve bu durumda her bir füru ilmin altına giren ilimler unkud (salkım) adı altında verilir.

Yazıyla ilgili ilimler, (i) yazı sanatının keyfiyetine dair olanlar ve (ii) yazı biçimleri ilgili olanlar olmak üzere iki şubeden oluşur. Dil ilimleri (i) sözcüklere dair ilimler, (ii) cümlelere dair ilimler ve (iii) cümlelere dair ilimlere dahil olan Arapça ilimlerin fürûu olan ilimler olarak üç şubeden oluşur. Zihnî ilimler de iki şubeye ayrılır. Bunlar; (i) ilim öğrenirken zihni hatadan koruyan ve (ii) tartışma esnasında hatadan koruyan ilimlerdir.

Risalenin ilk bölümünün en büyük kısmını oluşturan dış dünyaya taalluk eden ilimlere Taşköprîzâde nazarî hikmet ilimlerinden başlar. Dördüncü devha dış dünyaya taalluk eden ilimler adı altında 10 şubeden oluşur. Bunlar: (i) metafizik, (ii) metafiziğin fürûu, (iii) fizik, (iv) fiziğin fürûu, (v) fiziğin fürûunun alt dalları, (vi) matematik ilimleri (vii) geometrinin fürûu, (viii) astronominin fürûu, (ix) aritmetiğin fürûu, (x) musikinin fürûudur. Beşinci devha amelî hikmet ilimlerine dairdir. Bunlar

(i) ahlak, (ii) ev yönetimi, (iii) siyaset ve (iv) amelî hikmetin fürûu olan ilimler olmak üzere 4 şubeden oluşur. Şer'î ilimler altıncı devhada yer almıştır. (i) Kıraat, (ii) rivayetü'l-hadis, (iii) tefsir (iv) dirayetü'l-hadis (v) usûl-i din (vi) usûl-i fıkıh, (vii) fıkıh ve (viii) şer'î ilimlerin fürûu olmak üzere 8 şubeden oluşur.

Taşköprizade'nin risaleyi ikiye ayırıp ikinci kısmını tamamen kendisine hasrettiği batın ilimleri yedinci devhayı teşkil eder. Bu uzun kısım toplamda 4 şubeden oluşur: (i) ibadetler, (ii) adetler, (iii) helake götüren ameller ve (iv) kurtuluşa götüren ameller.

Taşköprîzâde dış dünyadaki varlığa taalluk eden ilimleri nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırıp sonra bu ikisini kendisinde şeriatin gereği üzere araştırma yapılan ve aklın gereği üzere araştırma yapılan ilimler olarak taksim etmesiyle hem şer'î hem hikemi ilimleri amelî ve nazarî olarak ayrılmış olur. Fakat Taşköprizade hikmet ilimlerini nazarî ve amelî olarak ayrı ayrı saymakla birlikte şer'î ilimlerde böylesine bir ayrı sayıma gitmemiştir. Taşköprizade'nin şer'î ilimlerle ilgili taksimi İbnü'l-Ekfani'den almasına rağmen onunla aynı teoriyi benimsemiyor olması onun bundan kastını ayrıca incelememizi gerektirir. Çünkü İbnü'l-Ekfani'ye göre dînî ilimler hakiki ilimler değildir. Taşköprizade ise dînî ilimlerin hakiki olduğunu kabul etmektedir. Bu durumda Taşköprizade'nin nazarî ilim kelimesini hangi anlamda kullandığına bakmamız gerekir. Bu, nazar metoduyla elde edilen ilimler anlamında değildir. Zira onun mukabili amelî ilimler değil tasfiye metoduyla elde edilen ilimlerdir. Burada nazarî sonucu doğru bilgi etmek olan ilimler olmalıdır. Bu bilgiler ruhu yetkinleştirir. Bunu mukabili olan amelî ise sonucu iyi amelî işlemek olan ilimdir. Ayrıca nazarî ilimler burada insan iradesine tabi olmayan varlık alanına dair ilimler olarak da ele alınabilir. Amelî ise insan iradesiyle var olan varlık alanıyla ilgilidir. Bu durumda Taşköprizade ayrıca saymasa da dini ilimlere verdiği tariflerden bunu çıkarabiliriz. Bu durumda şer'î nazarî ilimler kelam, usûl-ı fıkıh, kırâât, tefsir, rivayetü'l-hadis, direyetü'l-hadis ve tasavvufun bir bölümü olmalıdır. Çünkü bu ilimlerin gayesi doğru bilgiyi elde etmektir. Şer'î amelî ilimler de fıkıh ve tasavvufun diğer bölümü olmalıdır. Zira fıkıh meşru amelî işlemek gayesini taşır. Tasavvuf ise nefsi dönüştürme yönüyle nazarî, organların fiillerine taalluk etme yönüyle amelî bir ilimdir.

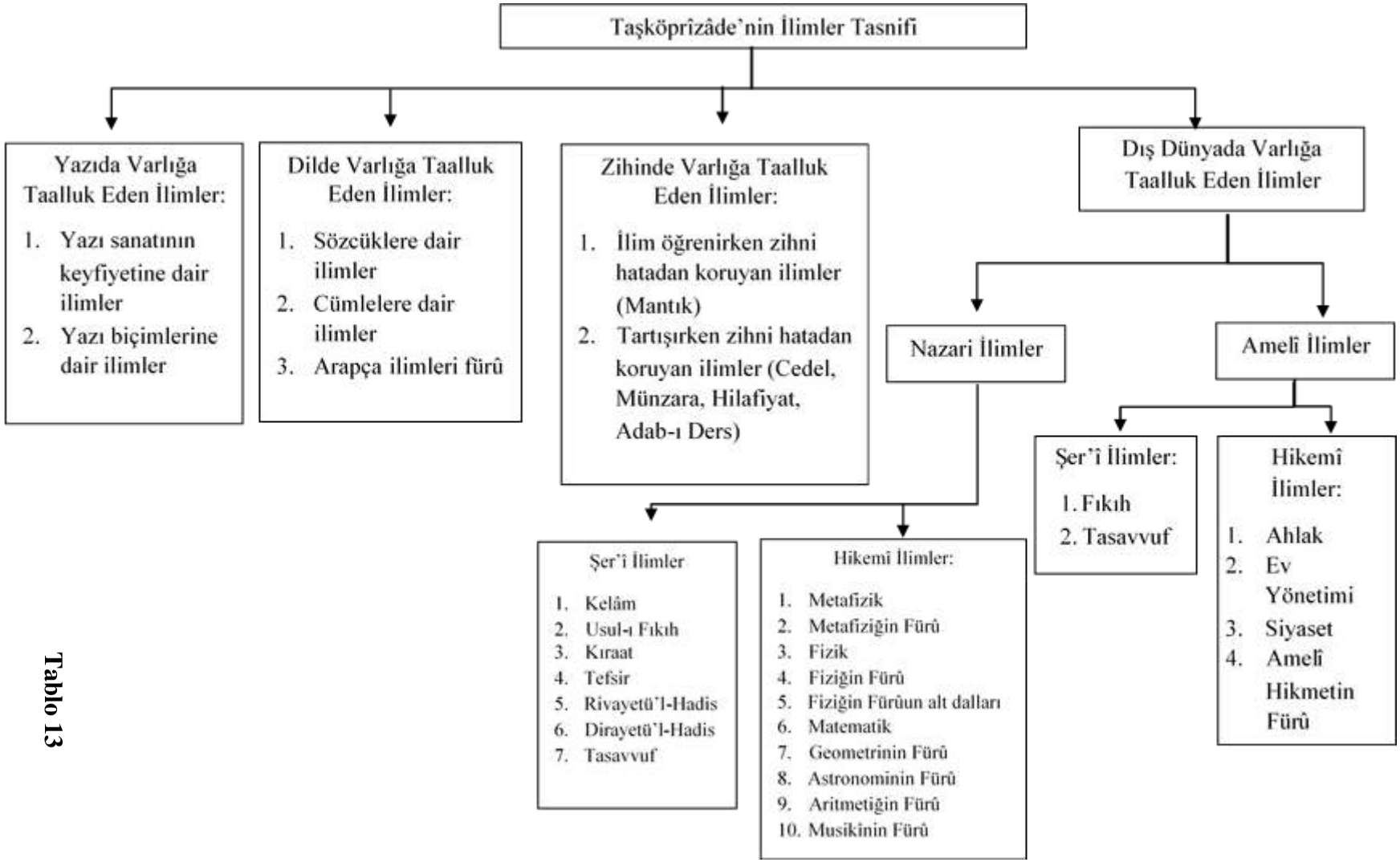
Taşköprîzâde'nin İlimler Tasnifi
Yazıda Varlığa Taalluk Eden İlimler:
1. Yazı sanatının keyfiyetine dair ilimler
2. Yazı biçimlerine dair ilimler
Dilde Varlığa Taalluk Eden İlimler:
1. Sözcüklere dair ilimler
2. Cümlelere dair ilimler
3. Arapça ilimleri fürû
Zihinde Varlığa Taalluk Eden İlimler:
1. İlim öğrenirken zihni hatadan koruyan ilimler (Mantık)
2. Tartışırken zihni hatadan koruyan ilimler (Cedel, Münzara, Hilafiyat, Adab-ı Ders)
Dış Dünyada Varlığa Taalluk Eden İlimler
Nazari İlimler
Amelî İlimler
Şer'î İlimler:
1. Fıkıh
2. Tasavvuf
Hikemî İlimler:
1. Ahlak
2. Ev Yönetimi
3. Siyaset
4. Amelî Hikmetin Fürû
Şer'î İlimler
1. Kelâm
2. Usul-ı Fıkıh
3. Kıraat
4. Tefsir
5. Rivayetü'l-Hadis
6. Dirayetü'l-Hadis
7. Tasavvuf
Hikemî İlimler:
1. Metafizik
2. Metafiziğin Fürû
3. Fizik
4. Fiziğin Fürû
5. Fiziğin Fürûun alt dalları
6. Matematik
7. Geometrinin Fürû
8. Astronominin Fürû
9. Aritmetiğin Fürû
10. Musikînin Fürû

Tablo 13

1.2. Taşköprîzâde'nin Hakiki İlimler Anlayışı

Taşköprîzâde ilimler tasnifi geleneklerinde âlimlerin geleneğine mensuptur. Bunun anlamı hakikati veren ilimle nefsin zorunlu olarak dönüşeceği, yetkinleşeceği ve bu şekilde ebedi saadete ulaşacağı düşüncesini değil, ilimle amel edildiği takdirde sonsuz mutluluğun mümkün olacağı görüşünü benimsemiş olmasıdır. Bununla birlikte o, filozofların tasnif geleneğinin hakiki ilimler tanımını benimser. Bunu felsefî ilimlerden alıp dînî ilimlere de teşmil eder. Nitekim hakiki ilimler hakkında şöyle der:

> "İlimler bir çok dal ve alanlardan oluşmakla birlikte dört çeşitle sınırlıdırlar. Bu eşyanın dört kategoride var olmasından dolayıdır: dış dünyada, zihinde, sözde ve yazıda. Birinciye dair ilimler nefsü'l-emr'deki durumuna göredir. Bunlar hakiki ilimlerdir. Zamanların, toplumların ve dinlerin değişmesine göre değişmezler. Bunlar 1) hikemî ilimler: -araştırmacının bu ilimdeki halleri aklın gerektirdiği üzere yaptığı- ve 2) Şer'î ilimler – ilimdeki haller hakkındaki araştırmanın kendisinde İslam kanunu üzere yapıldığı- olarak adlandırılırlar."[111]

Taşköprîzâde hakiki ilimleri bu şekilde tanımlıyor olsa da, bu ilimlerin sonuçları hakkında sözgelimi İbnü'l-Ekfani'nin belirttiği yetkinleşmeyi ve sonucunda saadeti zikretmez. Onda niyet ve amel vurgusu sıkça görülür. Mesela ilim öğrenen bir kimsenin görevlerini sayarken ilim öğrenmenin Allah rızası için olması gerektiğini söyler. İlim öğrenen, ilmi; Allah ve ahiret için kendisiyle amel etmek, cahillere öğretmek, gafilleri uyarmak, sapmışlara yol göstermek, güçsüzü desteklemek için öğrenmeli olduğunu söyler. Allah'tan başka bir şey için ilim öğrenmek haramdır, amel etmek için öğrenilmeyen ilim ziyandır. Faydasız ilimden Allah'a sığınılır. İlmin faydası kullukta doğru yolu göstermesidir. Bir kişinin ilimle takvası ve zühdü artmıyorsa bu onu ancak daha fazla uzaklaştırır.[112]

Bu anlayışa bağlı olarak Taşköprîzâde'de İbn Hazm'da da görüldüğü gibi ilimlerin bütünlüğü, nihai amaç açısından da farz-ı kifaye olması vurgusu ön plana çıkar. Müellif, hiçbir ilmi küçümsememeyi, her ilmi yerli yerine koymak gerektiğini söyler. İlimler övülmeden ya da yerilmeden önce iyice bilinmelidir. Bilgisizce yerilen bir ilim aslında farz-ı kifaye bir ilim olabilir. Yine İbn Hazm gibi, Taşköprîzâde'ye göre de ilimler kişiyi maksada götürmesi bakımından çeşitli

---

[111] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 69.
[112] Taşköprîzâde, a.g.e., c.1, s. 18-19.

derecelere sahiptir. Her ilmi yerli yerine koymalı ve öğrenimde bu derecelendirme takip edilmelidir. Önemliden daha önemliye gidilmelidir. Çünkü ilimler birbirlerine götürürler.[113]

Taşköprîzâde ilmin değerini anlatmak için hem kendinde değerini hem de başka bir şeye bağlı olan değerini belirtir. Buna göre bir şeyin şerefi ve fazileti ya kendi zatından ya da başka bir şey dolayısıyla olur. İlimde bu her iki yönden mümkündür, iki fazileti de kendinde toplamıştır. Çünkü o kendinde tatlıdır ve hem kendisi hem başka şey için talep edilir. Kendisi için talep edilmesi iki yönden olur: Birincisi ilmin hazzının sonsuz olması ondan daha üst bir hazzın olmamasıdır. İkincisi ise ilmin ebedi saadete götüren bir vesile olmasıdır. Yalnız bu kendisiyle amel edilmedikçe gerçekleşmez.[114] Dolayısıyla ilmin kendinde değerli ve tatlı olması ebedi saadete ulaştıracak vesile olan amel olmadıkça yine anlamlı değildir.

Âlimlerin tasnif geleneğinin ilmin şerefinin onun sonucuyla ilişkisi olması da karşımıza çıkan başka bir husustur. Taşköprîzâde'ye göre bir ilmin şerefi ya onun semeresine ya da delillerinin kuvvetine bağlıdır. Birincisinin örneği din ilmidir. Çünkü bunun semeresi sonu olmayan ebedi hayattır. Bu hepsinden daha şereflidir. İkincisinin örneği tıp ilmidir. Çünkü bunun semeresi ölüme kadar bedenin hayat sürmesidir. Din ilmi tıp ilminden üstündür. Tıp ilmi de gayesi ve semeresi bakımından hesap ilminden üstündür. Çünkü bedenin sağlığı miktarların niceliklerinin bilgisinden daha şereflidir. Hesap ilmi de zorunlu olup tecrübeye ihtiyaç duymadığı için tıptan delillerinin kuvveti bakımından üstündür. Şeref bazen semere bazen de delilin kuvveti yönünden olmakla birlikte, semerenin şerefi delilin kuvvetinin şerefinden daha üstündür. Semere bakımından ilimlerin en şereflisi Allah'ın meleklerinin, kitaplarının, peygamberlerinin ve bunu ortaya koyan şeylerin bilgisidir. Çünkü bunların semeresi ebedi saadettir.[115]

Taşköprîzâde en üstün ilmin ebedi saadete götüren, Allah'a ulaştıran ilimler olduğunu söyler. Cebrail (as) Peygamberimiz'e sormuş, O'da iman diyerek kelam

[113] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 29-30.
[114] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 15.
[115] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 36-37.

adı verilen usûl-i dine işaret etmiştir. İslam diyerek fıkıh ilmine işaret etmiştir. İhsan diyerek de tasavvufa işaret etmiştir. Tefsir ve hadis de bu zikredilenlere dahildir.[116]

Taşköprîzâde'nin bu benzerlikleri taşımakla birlikte eserinde değişen daha doğrusu genişleyen anlayış hakikati arayan gruplar kabulüdür. Daha önce İbn Sina'da hissedilen, nazar metodunun yanında riyazet metodunun da hakikate götürebilecek bir yol olması, Gazali'de hakikati arayan gruplar sayımının olmakla birlikte bu payenin sadece sufilere verilmiş olması, Fahreddin Râzî'de hem nazar hem riyazet metodunun meşru yollar olarak kabul edilmesi ve nihai haliyle Seyyid Şerif Cürcanî'de nazar ve riyazet metodlarının bir dine bağlı olan ve olmayan olarak da kısımlandıralarak ortaya konmuştur ve bu şekliyle Taşköprîzâde'de yer almıştır. Taşköprîzâde zihin, söz ve yazıdaki varlığa taalluk eden ilimlerin sadece nazar yoluyla tahsil edilmesiyle birlikte dış dünyaya taalluk eden hakiki ilimlerin hem nazar hem tasfiye metodlarıyla elde edilebileceğini söyler. Hakiki ilimleri de ayrıca akli ve dînî olarak ayırmakla bu dörtlü tasnifi tamamlamış olur.

Taşköprîzâde nazar ve tasfiye metodları hakkında şöyle söyler:

"Ebedi saadete ulaşmanın ancak ilim ve amelle mümkün olacağında herkes müttefiktir. Bu ikisi ikizdirler. Bunun iki yönü vardır: Birincisi; yaygın meşhur olandır ki biri olmadan diğerine itimad edilmez. Amelsiz ilim vebal, ilimsiz amel delalettir. İkincisi; bunların her ikisi de birbirinin sonucudur. Bir kişi bir ilimde derinleşse onun gereğiyle amel etmesi kaçınılmaz olur. Çünkü amelde kusur ederse ilminde kemal olmaz. Aynı şekilde amel eden, mücahede ve riyazet yapan bir kimsenin kalbine de nazarî ilimler tam olarak yerleşir. İşte bu ikisi iki metoddur. Bunlardan birincisi istidlal metodudur. İkincisi müşahede metodudur. Birincisi rasih ulemanın, ikincisi sıddıkların yoludur. Her iki yolda birbirine gelip dayanır. O zaman kişi iki denizi kendinde cem etmiş olur. Bunlar istidlal ve müşahade denizleridir. Yahut ilim ve irfan denizleridir. Yahut şehadet ve gayb denizleridir."[117]

Bundan sonra Hakk'a ulaşma yollarının çok olmakla birlikte iki çeşitle sınırlı olduğunu söyler. Birincisi ilim metodundan başlayıp irfana, şehadet metodundan gayba giden yoldur. İkincisi: Hakk'ın kendisine cezbe ile tecelli ettiği yoldur. Çünkü o gaybden başlar ve kendisine şehadet keşfolur. Bu her iki metod da Taşköprîzâde iki mertebenin birleşmesini öngörmektedir. Bu iki yoldan sadece birinde yürüyenlerin ise hangi metodun daha iyi olduğu konusunda ihtilaf ettiklerini belirtir ve bu

[116] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 6.
[117] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 67.

grupların görüşlerini verir. Nazar erbabı en iyi metodun nazar olduğunu düşünür. Çünkü tasfiye metodu zordur, yolu engebelidir. Maksada ulaşmaya uzaktır. Maksada ulaşılsa bile sebat etmek imkansız gibidir. Çünkü kişide pek çok vesvese hasıl olabilir. Tasfiye erbabına göre de nazarla elde edilen bilgiler çoğunlukla vehmin hükümlerine bulaşmaktan, genellikle hayalle karışmaktan korunamazlar. Tasavvufun aksine münazaralarında ve araştırmalarında hevadan ve adetlerden kurtulamazlar. Çünkü tasavvuf ruhun tasfiyesi ve nefislerin temizlenmesi kalplerin; nefsin, vehim hayalin tahakkümünden arındırılması ve kurtarılmasını ve bu şekilde hakiki ilahi bilgilerin feyzine açık hale gelmesi ve böylece kendisine ilahi bilgilerin keşfolması içindir.[118]

Bundan sonra Taşköprîzâde eğer hangi metodun iyi olduğu sorulacak olursa şu vereceğini söyler:

"İlimler bir çok dal ve alanlardan oluşmakla birlikte dört çeşitle sınırlıdırlar. Bu eşyanın dört kategoride var olmasından dolayıdır: dış dünyada, zihinde, sözde ve yazıda. Birinciye dair ilimler nefsü'l-emr'deki durumuna göredir. Bunlar hakiki ilimlerdir. Zamanların, toplumların ve dinlerin değişmesine göre değişmezler. Bunlar 1) hikemî ilimler: -araştırmacının bu ilimdeki halleri aklın gerektirdiği üzere yaptığı- ve 2) Şer'î ilimler – [ilimdeki hallerin] hakkındaki araştırmanın kendisinde İslam Kanunu üzere yapıldığı- olarak adlandırılırlar. İkinci kategorideki ilimler manevi alet ilimleridir, mantık vb. Diğer iki kategoriye ait ilimler alet ilimleridir, sözlü ve yazılı. Bunlar dînîmizde muteber olan Arabi ilimlerdir. Bu, bu Şeriatımızın Arap dili ve yazısı üzerine gelmiş olmasındandır. Bu son üç kategorideki ilimleri elde etmenin yegane yolu kesb ve nazardır. Birinci kategoridekiler ise ya nazar ya tasfiye ile elde edilir."[119]

Taşköprîzâde nazar ve tasfiye metodunu hakikate ulaştıracak iki meşru metod olarak benimseyip, bunların aklın ya da dinin kurallarına göre hikemi ya da şer'î ilimler alacağını belirtiyor olsa da eserinde, Seyyid Şerif Cürcani'de olduğu gibi filozoflar, mütekellimler, İşrakîler, sufiler gibi bir sayım söz konusu değildir. Felsefe ve kelam müstakil ilimler olarak kendilerine ayrılan bölümlerde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Tasavvuf tasfiye metoduyla bağlantılı olarak müstakil bir ciltte ele alınmıştır. Burada ele alınmayan tek grubun İşrakîler olduğu görülmektedir. Felsefe, kelam ve tasavvuf ilerleyen sayfalarda ayrı ayrı ele alınacağı için Taşköprîzâde'nin birkaç yerde değindiği İşrakîlere bakâlim.

---

[118] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 67-68.
[119] Taşköprîzâde, a.g.e., s. 69-70.

Taşköprîzâde İşrakîleri farklı metod sahibi ayrı bir grup olarak saymaz fakat bazı yerlerde sözünü eder. Zihnî ilimleri sayarken zihni düşünürken hatadan koruyan ilim olarak verdiği mantıkta İşrakîlere atıfta bulunur. Şöyle der:

"(…) Zira mantık ilmi Allah Teala'nın tanınmasını ve bilinmesini sağlar. Bu da farzdır. Aynı şekilde Mutlak Vacip'in kendisi ile anlaşıldığı ilim de farz olur. Hatta İşrakî filozoflardan bazısı mutasavvıfların süluk ve riyazetlerinin de mantık kuralları dairesinde cereyan ettiğine hükmetmişlerdir."[120]

Taşköprîzâde İşrakîlere ve metodlarına dış dünyaya taalluk eden ilimlerden aklî ilim kategorisine giren felsefî ilimleri ele alırken değinir:

"Kitabın mukaddimesinde ilmi çalışarak öğrenmenin iki yolu olduğu geçmişti. Bunlar nazar ve tasfiye yollarıdır. Tasfiye metodunun risalenin ikinci kısmında ele alacağımızı belirtmiştik. Şimdi burada sadece nazar yolunu ele alâlim. Ancak nazar metodunda bir derece vardır ki bu tasfiye yoluna bitişiktir, tanımları yakındır. Bu 'zevk metodu'dur. Bunu 'zevkî hikmet' olarak adlandırırlar. Selef'ten bu dereceye ulaşanlardan biri Sühreverdî'dir. Onun Hikmetü'l-işrak kitabı bu makamdan, son derece gizli remizlerle sadır olmuştur. Müteahhirin döneminde ise; Anadolu'da ilmi ile amil, fazıl ve kamil Mevlana Şemseddin Fenarî, İran'da Mevlana Celaleddin Devvanî'dir. Bunlar bu iki mertebeye de ulaşmışlardır. Bunların reisi Sadreddin Konevî ve Kutbuddin Şirâzîdir."[121]

Görüldüğü gibi Taşköprîzâde İşrakîlerden, metodlarından, önemli isim ve eserlerinden haberdar olup onları zikretmektedir. Fakat sistematik olarak onları bu yapının içinde ele almamıştır.

Şimdi Taşköprîzâde'nin eserinde hakikate götüren yollar olarak saydığı ilimleri kendi sıralamasına göre ele alâlim.

Taşköprîzâde eserine nazarî metodundan, nazar metodunun içinde de aklın kanuna göre araştırma yaptığını söylediği felsefeden başlar. Hikemi ilimleri ana başlıklara ayırırken İbn Sina'da olduğu gibi bir yol izler. Buna göre nazarî felsefe ilimleri ya hem dış dünyada hem zihinde maddeden soyutlanmış varlığı, ya zihinde maddeden soyutlanmış dışarıda maddeye bitişik varlığı, ya da hem zihinde hem de dış dünyada maddeye bitişik varlığı inceler. Birinci kısım ilahiyat konularını içerdiği için ilm-i ilahî, ya da maddeden soyutlanmış varlığı incelediğinden konusunun değerliliği sebebiyle üst ilim olarak adlandırılır. Ya da fizikten sonra geldiği için

[120] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 265.
[121] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 289-290.

metafizik olarak adlandırılır. İkinci kısım nefisler bununla alıştırma (riyazet) yaptığı için matematik (riyazi ilim) olarak adlandırılmıştır. Çünkü eskiler eğitime başladıklarında delillerinin yakînî olması sebebiyle nefisler yakînî bilgilere alışsın diye bu ilimle başlarlardı. Maddeden tamamen soyutlanmadığı tamamen de bitişik olmadığı için orta ilim olarak adlandırılır. Üçüncü kısım cisimlerin tabiatlerini incelediği için fizik (tabii ilim) olarak adlandırılır. Maddeye tamamen bitişik olduğu için alt ilim denir.[122]

Taşköprîzâde bundan sonra bu ana bölümlerin alt bölümlerini onların da şubelerini sayar. Şerefinden ötürü metafiziği öne alır. Taşköprîzâde'nin hakiki ilimler anlayışını görebilmek için saadete götüren ilimler görüşünü buna bağlı olarak da metafizik hakkındaki fikirlerini burada ele almak yerinde olacaktır.

Taşköprîzâde metafiziği varlıkları varlıklar olmak bakımından inceleyen ilim olarak tanımlar. Bu ilmin konusu kendi olmak bakımından mevcuttur. Gayesi ise ebedi saadete ulaşmak için doğru inanca ve vakıaya mutabık tasavvurlara sahip olmadır. Bu ilim hakikatlerine vakıf olan, inceliklerini elde etme konusunda doğru yolda ilerleyen için en nihai maksat ve en yüce taleptir. Bu ilme sahip olan büyük kazançtadır. Bundan uzak olan büyük bir hüsrandadır.[123]

Taşköprîzâde'nin anlatımında İbn Hazm'ın, Gazali'nin, İbnü'l-Ekfani'nin izlerini görürüz. Taşköprîzâde'nin dînî ilimleri taksim ediş biçimi İbnü'l-Ekfani'nin sistemiyle aynı olması dînî ilimler bahsinde tekrarlanacak olmakla birlikte burada metafiziğin gayesi hakkında söyledikleri arasında İbnü'l-Ekfani'nin birebir cümleleriyle karşılaşmakta olduğumuzu belirtmek gerekir.

Taşköprîzâde'nin metafiziğin alt ilimleri olarak saydığı başlıkları vermek de İbn Sînâ ve İbnü'l-Ekfani ile karşılaştırmaya imkan verecektir. Bu ilimler şunlardır: insan nefislerinin bilgisi ilmi, meleklerin/mücerredlerin bilgisi ilmi, ahiret bilgisi ilmi, peygamberliğin emareleri bilgisi ilmi, fırkaların görüşleri ilmi, ilimler taksimi ilmi. Görüldüğü gibi insan nefisleri, mücerred varlıklar ve mead bilgisi İbn Sina ve İbnü'l-Ekfani'de yer alan metafiziğin füru'u ilimlerle paraleldir. Fırkaların görüşleri

[122] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 288.
[123] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 289.

ve ilimlerin taksimi ilimleri Taşköprîzâde'nin eklediği ilimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Peygamberliğin emareleri ilmi ise içerik olarak, filozofların tasniflerindeki ilm-i nevamise karşılık gelmektedir. Nevamis ilmi peygamberlik, rüya, vahiy gibi konuları ele alan ve metafiziğe mülhak olan bir ilimdir. Taşköprizde'nin peygamberliğin emareleri ilmi olarak verdiği başlıkta içerikler buna uygundur. Fakat şöyle bir fark vardır. Taşköprîzâde nevamis ilmini başka bir ilim için kullanmaktadır. O da genel olarak şer'î ilimlerdir. Şer'î ilimlere giriş yaparken Taşköprîzâde şöyle der:

> "Şer'î ilimler insanların kendisinden aldıkları paylar olduğundan ötürü 'şerai ilmi" olarak isimlendirilmiştir. Çünkü şeriat sözlükte kendisinden su içilen kaynak demektir. Aynı şekilde şeriat insanların kendisine itaat etmeleri din, kendisi üzerine toplandıkları için de millet olarak adlandırılmıştır. Ayrıca namustan alındığı için 'ilm-i nevamis' olarak adlandırılmıştır. Namus vahyi indiren melektir. Namus sözlükte sivrisinek demektir. O da insanın kulağına vızıldar. Çünkü bu, sır vereceği kişinin kulağına konuşan sır sahibine benzer. Namus kelimesi de buna benzetilmiştir. Buradan da vahiy indiren melek için kullanılmıştır."[124]

Burada Taşköprîzâde'nin felsefî tasnif geleneğinde metafiziğe mülhak olan nevamis ilmini bir bütün olarak dînî ilimler olarak kabul ettiği izlenimi uyanmaktadır. Nitekim İbnü'l-Ekfani de dînî ilimleri nevamis ilminin altında değerlendirmiştir. Fakat dikkatli bakıldığında bunun sadece bir isimlendirme farklılığı olduğu görülecektir. İsimlerin birbirleri yerine kullanılması bazı ayrımları bulanıklaştırıyor gibi görünmektedir. Fakat her ne kadar Taşköprîzâde metafiziği hikemi ve dînî ilimleri aynı varlık kategorisine taalluk eden ilimler kabul edip hakikat değerini eşit olarak sunsa da bu iki grup ilim arasına akla ve şeriate dayanma noktasında bir ayrım yerleştirdiği akılda tutulmalıdır. Dolayısıyla felsefî tasnif geleneğinde metafiziğe mülhak olan nevamis ilmi Taşköprîzâde'de metafiziğe mülhak değildir. Ayrıca dînî ilimler de nevamis ilminin altında yer alan ilimler değildir.

Nazarî hikmetten sonra Taşköprîzâde amelî hikmeti ele alır. İnsandan sadır olan fiillerin incelenmesine göre ilimleri sıralar. Eğer bir ilim bir kişiye taalluk eden fiilleri inceliyorsa bu ahlak ilmidir. Ev halkına taalluk eden fiilleri inceliyorsa ev

[124] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 3.

yönetimi ilmidir. Şehir halkına taalluk eden fiilleri inceliyorsa da bu da siyaset ilmidir.[125]

Taşköprîzâde bundan sonra nazarî ilimlerden şeriatin kanununa göre inceleme yapan ilimleri ele alır. Bunlar dînî ilimlerdir. Dînî ilimleri İbnü'l-Ekfani'nin sayımına tıpatıp benzer şekilde sayar. İtikadi ilimlerin, İbnü'l-Ekfani'nin birebir ifadesiyle "ya nakil ya da nakledileni anlamak ya da onu açıklamak ve delillerle desteklemek ya da bundan hüküm çıkarmak"a ilişkin olduğunu söyler. Ondan farklı olarak da ilimleri konularına göre şöyle ayırır:

"İtikadi ilimler; ya nakle, ya naklin anlaşılmasına, ya da nakli açıklamak ve delillerle desteklemeye ya da bundan hüküm çıkarmaya ilişkindir. Nakle gelince eğer bu Peygamber (sav)'in vahiy vasıtasıyla getirdiği ise bu, kıraatler ilmidir. Hatadan korunmuş olan zatından kaynaklı ise bu rivayetü'l-hadis ilmidir. Nakledileni anlamak eğer Allah'ın kelamı konusundaysa bu tefsir ilmidir. Eğer Peygamber (sav)'in sözü ise dirayetü'l-hadis ilmidir. Naklin açıklanması eğer itikadler (ârâ) konusundaysa bu usûl-i din, fiiller (ef'al) konusundaysa bu usûl-i fıkıh ilmidir. Delillerden hüküm çıkarma ilmi ise fıkıhtır."[126]

Taşköprizade'nin burada ârâ ve ef'al'i zikretmesi dikkat çekicidir. Bu ayrıca fıkıh ve kelam ilimlerinin ilimler tasniflerindeki konumlarının değişimi hakkında da aydınlatıcı bir açıklamadır.

Şer'î ilimler arasında İbnü'l-Ekfani de olup burada eksik olan tek ilim cedel ilmidir. Cedel ilmini Taşköprîzâde, zihinde varlığa talluk eden ilimler arasında sayar.

Taşköprîzâde'de cedel ilmi bir alet ilmidir. Zihni hatadan koruyan ilimler arasında birbirine benzer olan münazara, cedel, hilaf ilimlerini sayar. Münazara ilmi, münazara yapanlar arasında delillerin ortaya konuş biçimlerini inceler. Cedel ilmi karşısındakinin görüşlerini çürütmenin yollarını inceleyen bir ilimdir. Bu ilmi açıklarken Taşköprîzâde İbnü'l-Ekfani'nin açıklamasını takip eder. O da cedel ilminin mantıktaki cedelden alındığı fakat sonra dînî ilimlere has kılındığıdır. Cedele dayanan bir ilim olan hilaf ilmi de icmali ve tafsili delillerden çıkarılan farklı görüşleri inceleyen bir ilimdir.[127]

---

[125] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 382.
[126] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 2, s. 5.
[127] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 280-283.

Görüldüğü gibi Taşköprîzâde'de cedel ilminin Fârâbî veya İbn Sina'daki konumuyla herhangi bir benzerliği yoktur. Fârâbî'nin dindeki itikad ve fiilleri açıklama görevini verdiği fıkıh ve savunma görevini verdiği cedel İbnü'l-Ekfani'de itikadleri açıklama ve savunma göreviyle usûl-i din ilmine geçmiş, bu Gazali'de itikadı savunma göreviyle kelam adını almış aynı zamanda hakikati arama iddiasına sahip olsa da bunu yerine getirememiş bir ilim olarak yer almıştır. Fahreddin Râzî ve Seyyid Şerif Cürcani'de kelam metafizik bilgiye ulaşmayı sağlayan bir disiplindir. Taşköprîzâde'de ise kelam olarak da adlandırılan usûl-i din ilmi haliyle ebedi saadete götüren hakiki külli bir ilim olarak yerini almıştır. Taşköprîzâde'nin kelam hakkında söylediklerini ele almak yerinde olacaktır.

Taşköprîzâde kelamı dînî hakikatlerin deliller öne sürmek ve şüpheleri gidermek suretiyle kendisiyle ispatlandığı bir ilim olarak tanımlar. Mevzusu mütekaddimine göre Allah'ın zatı ve sıfatlarıdır. Bir görüşe göre de mevcut olmak bakımından mevcuttur. Bu durumda mutlak mevcut hakkında araştırma yapan metafizikten gayesi bakımından ayrışır. Çünkü kelamda araştırma şeriat kurallarına göre yapılır, metafizikte ise aklın gerekliliğine göre yapılır. Mütekaddimine göre kelamın mevzusu ise dînî akidelerin ispatlanmasına yakından ya da uzaktan ilişkili olmak bakımından malumdur. Burada dinden kastedilen Hz Muhammed (sav)'e mensup olan İslam dînîdir. Bunu iddiacı kabul eder, sonra bunun üzerine akli burhan inşa eder. Kelam ilminin faydası ebedi saadeti ve sonsuz mutluluğu elde etmektir. İlkeleri tüm şeri ilimler ve mantık sanatlarıdır. Bazıları en üst ilim şeri olmayan bir ilme muhtaç olmasın diye mantığı kelam dahil etmişlerdir.[128] Nitekim Gazali de mantığı kelama dahil bir ilim saymıştır.

Taşköprîzâde'nin usûl-i fıkıh ve fıkıh hakkındaki görüşlerini de burada ele almak Fârâbî'nin ve İbnü'l-Ekfani'nin tasnifleriyle kıyas imkanı sağlaması açısından önemlidir. Taşköprîzâde usûl-i fıkıh ilmini "yakini icmali delillerden fürua dair şeri hükümlerin istinbat edildiği bir ilim"[129] olarak tanımlar. Konusu kendisinden şeri hükümlerin istinbat edilmesi açısından külli şeri hükümlerdir. İlkelerini Arapça'dan, bazı şeri ve akli ilimlerden alır. Bu ilimden maksat tafsili delillerden fürua dair

[128] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 2, s. 132.
[129] Taşköprîzâde, a.g..e., c. 2, s. 163.

hükümleri çıkarma melekesini elde etmektir. Fıkıh, tafsili delillerden istinbat edilmesi bakımından furua dair şeri amelî hükümleri inceleyen bir ilimdir. İlkeleri, usûl-i fıkhın meseleleridir. Ayrıca Arapça ve diğer şeri ilimlerden de istifade eder. Faydası şeraitin öngördüğü şekliyle amelde bulunabilmektir.[130]

Görüldüğü gibi usûl-i fıkıh ve fıkıh ilimleri Taşköprîzâde'de dînî ilimler tasnifi geleneğinin ve İbnü'l-Ekfani'nin fıkıh anlayışlarıyla uyumludur. Fıkıh, bu iki tasnifte, Fârâbî'de olduğu şekliyle efal ve ara'yı konu edinmez. Usûl-i fıkıh, fıkıh ilminin ilkelerini veriyor olsa da her ikisi de dînî ilimler içinde de tikel ilimlerdir.

Taşköprîzâde dînî ilimlerden sonra nazar metodunu anlatmayı bitirmiş olarak ilim ile amel etmenin semeresi olan tasfiye metoduna ilişkin ilimlere geçer. Tasfiye yolunu şu şekilde temellendirir: İnsan beden ve ruhtan oluşur. Natık nefis olarak adlandırılan ruh ile bilgi edinme yolu ya duyulardan yardım alan idrak gücü vasıtasıyla olur. Bu husûlî bilgi olarak adlandırılır. Ya da bu güçler vasıtasıyla olmaz. Bu da hudurî bilgi olarak isimlendirilir. Husûlî bilgi hissî nesneler üzerinde düşünme ve nazar ile elde edilir. Hudurî bilgi ise dünya meşgalelerinden uzak durularak nefsin tasfiyesi edilmesiyle elde edilir. Çünkü kişi bunlardan uzak durursa nefsi cilalı ayna gibi olur ve duyulara ihtiyaç duymaksızın bilgiler nefsine bir anda işlenir. Nazar yolunda ise sadece elde edilen sonuçlar kadar bir miktar nefse işlenir. Bu yüzden hudurî ilim husûlî ilimden daha kamil ve daha tamdır.[131]

Taşköprîzâde bundan sonra husûlî bilgiye nazar, hudurî bilgiye tasfiye yoluyla ulaşılacağını söyler. Nazar yolunu daha evvel açıkladığı için tasfiye metodunu ele alır. Tasfiye metodunda iki husus vardır. Birincisi nefsi riyazet ve mücahede ile dünyalıklardan koparmaktır. Bu batın ilmi olarak adlandırılır. İkincisi ise kişinin tasfiyeden sonra cezbe ve aşk ile ruhani alemle ittisal etmesi ve müşahedeye erişmesidir. Bu mükaşefe ilmi olarak adlandırılır. Birincisi ikincisinin neticesi olduğundan onu önce zikreder, ikinciyi de onun semeresi olarak ele alır.

Taşköprîzâde risalenin ikinci bölümünü tasfiye metoduna ilişkin ilimlere tahsis etmiştir. Bu kısım incelendiğinde bunun Gazali'nin *İhyau ulûmi'd-din* eserinin

---

[130] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 2, s. 173.
[131] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 3, s. 5-6.

bir özeti olduğu görülür. Dolayısıyla Taşköprîzâde ilim öğrenmenin önemi, farz-ı ayın ve farz-ı kifaye olan ilimler, övülen ve yerilen ilimler, dînî ve dünyevi ilimler, usûl, füru, hazırlayıcı ve tamamlayıcı ilimler konularında Gazali'nin yaptığı açıklamalara tabidir. Bunları kısaca ele almak ve bazı küçük farklara işaret etmek yerinde olacaktır.

Taşköprîzâde Gazali'nin İhya'da yaptığı gibi ilimleri bir Müslümanın bilmesi gereken ilmin ne olduğundan başlar. Bunun muamele ve mükaşefe ilimleri olduğunu ayrıca bir Müslümanın temel dînî vecibeleri yerine getirmesi için bilmesi gerekenlerin farz-ı ayın olduğunu söyler. Bundan sonra ilimleri övülen ve yerilen olmak bakımından ele alır. Bunun için önce ilimler şer'î ve gayrı şer'î olarak taksim eder. Şer'î olanlar sadece peygamberlerden alınan ilimlerdir. Şer'î olmayanlar ise düşünürlerin akıl yürütmelerine dayanır. Şer'î olmayanlardan dünya işlerinin kendisiyle yürüdüğü tıp, hesap gibi ilimler, çiftçilik, terzilik gibi övülmüş tikel sanatlar mesabesindedir. Bunlar farz-ı kifayedir. Eğer dünya işlerinin yürümesi kendisine dayanmıyor fakat öğrenilmesi güzelse bunlar faziletlidir. Bunun örneği de tıp ve hesap ilimlerin inceliklerine yoğunlaşmaktır. Dünya işlerini kendisine dayanmadığı üstelik bunları bozan ilimlerse yerilen ilimlerdir. Sihir, tılsım gibi ilimler böyledir. Eğer bozmuyorsa bu ilimler mübahtır. Şiir, tarih gibi ilimler bu kategoridedir. Şer'î ilimlerin tamamı övülmüştür. Fakat bazı şer'î ilimler vardır ki, içlerine şer'î olduğu sanılan fakat olmayan bazı bilgiler bulaşmıştır. İşte bu bakımdan şer'î ilimler de övülen ve yerilen olarak ikiye ayrılır. Övülen şer'î ilimler,

Övülen şer'î ilimler usûl, füru, hazırlayıcı ve tamamlayıcı ilimler olmak üzere bölümlenir. Usûl, Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır. Füru ilimler, fıkhın çoğu meselesinde olduğu gibi dünyevi ve fıkhın bazı meseleleri ile kalbin iyi ve kötü hallerinin bilinmesinde olduğu gibi uhrevidir. Hazırlayıcı ilimler, alet kabilinden olan, nahiv lügat gibi ilimlerdir. Bunlar şer'î ilimlerin kendilerine dayanması sebebiyle zaruri olmuşlardır. Tamamlayıcı ilimler kıraat, meharic-i huruf, tefsir gibi Kur'anî ilimlerle, hadisle ilgili ilimlerdir.[132]

[132] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 3, s. 10-11.

Yerilen ilimlere gelince, Taşköprîzâde Gazâlî gibi ilmin kendinde yerilmediğini, bazı sebeplerle yerildiğini belirtir. Birincisi kişinin tabiri caizse boyundan büyük ilmi öğrenip kendisinde hakkı ayırt edememesidir. Felsefeyle uğraşanların çoğu böyledir. İkincisi başkasına zarar vermesidir. Bu sihir gibi ilimlerdir. Üçüncüsü çoğunlukla sahibine zarar vermesidir. Bunun örneği de astrolojidir.

Bu yerilen ilimler, genel anlamda yerilmiş ilimlerdir. Şer'î ilimlerden yerilenlere gelince Taşköprîzâde, Gazali'nin *İhyâ*'da yaptığı fıkıh ve kelam eleştirisini aynen ele alır. Fakat bunu "sureten övüldüğü halde, manaca yerilen ilimler" başlığı altında yapar ve buraya başka birkaç ilmi de dahil eder. Bu ilimler ilk çıkış itibariyle kişinin kalbine yönelik ilimlerken nihai gaye haline gelmişlerdir. Bu ilimleri sırasıyla belirtecek olursak, birincisi fıkıhtır. Fıkıh füru konulara o kadar dalmıştır ki, kalbin hallerini bilmek ebedi saadete götürmek amacından uzaklaşmıştır. İkinci ilim ilm-i tevhiddir. Amacı Allah'ın zatı, sıfatları, fiillerini bilmek, hayrın ve şerrin yalnız ondan geldiğini idrak etmekken tamamen kelam sanatına dönmüş, cedelden ibaret hale gelmiştir. Diğer bir ilim zikir ve tezkir ilmidir. Bu ilim Allah'ı anmak onun nimetlerini hatırlamak, dünyanın değersizliğini idrak etmekken sadece vaazdan, şiirlerden, kıssalardan ibaret hale gelmiştir. Diğer bir ilim hikmettir. Kendisine bahşedilen kişinin çok büyük bir hayra mazhar olacağı hikmet, tıptan, şiirden, astrologluktan ibaret hale gelmiştir.[133]

Taşköprîzâde bundan sonra bütün Müslümanların öğrenmesinin zorunlu olduğu ahiret ilmine geçer. Bu ilim ikiye ayrılır. Bunlar mükaşefe ve muamele ilimleridir. Mükaşefe kendisi ile kalbin temizleneceği ve bu şekilde hakiki marifete ulaşacağı ilimdir. Bazı arifler bundan ufacık bile nasibi olmayanın ahretteki akibetinden korkulacağını söylemişlerdir. Muamele ilmi kalbin hallerini bilmektir. İyi huyları halleri, bunların tanımlarını ve bunları edinme zayıf olanları kuvvetlendirme yollarını ve bunların zıtlarını bilmek ahiret ilmindendir.[134]

Taşköprîzâde *Miftâhu's-saâde*'de nazarla ilgili ilimler kısmında İbnü'l-Ekfânî, tasfiye ile ilgili kısımda Gazâlî'yi takip ediyor olmakla birlikte geniş, teorik

[133] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 3, s. 12-14.
[134] Taşköprîzâde,a.g.e., c. 3, s. 16

ve ansiklopedik yönü olan bir eser ortaya koymuştur. Bu genişliği ve ansiklopedik niteliği şu şekilde açıklayabiliriz: Taşköprîzâde ilim öğrenmenin faziletinden bahsettiği ilk bölümde, ilim öğrenmenin nihayetinin olmadığını, ilimler çok olmasına rağmen onları tahsil edecek aletleri edinmek zor üstelik insan ömrünün de kısa olduğunu söyler. Dolayısıyla başlangıç itibariyle her ilmin ismini, tarifini, konusunu ve faydasını öğrenmeyi öğütler.[135] İlimleri tahsil etmenin ancak bunları bilmekle mümkün olacağını söyler. Eserinde her ilimdeki bu hususları zikredeceğini, ilimlerin asıllarını ve ferlerini vereceğini belirtir. Ayrıca ilimlerin tahsili kolaylaştırmak, teşvik etmek, yol göstermek amacıyla o ilimlerde kaleme alınmış eserleri müellifleriyle birlikte zikredeceğini vaat eder.[136] Eserini bu şekilde tasarlaması da elimizdeki dev *Miftâhu's-saâde'nin* ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Taşköprîzâde bu şekilde kendisinden önceki birikimi dikkate alıp sentezleyen bir yaklaşımla ilimler tasnifinde yeni olan varlık kategorileri kriterini ortaya koymuştur. Bu kriter sayesinde hem filozofların tasnif geleneğinin hem de âlimlerin tasnif geleneğinin hakiki ilimler kriterlerini birleştirmiştir. Bununla birlikte *Miftâhu's-saâde*'de hakim olan düşünceye bütün halinde baktığımızda Taşköprîzâde'nin bir ilmin hakiki olup nefsi dönüştürmesi ve bu şekilde ebedi saadete götürmesi teorisini değil, ilimle amel edildiği takdirde ahirette kurtuluşa erişileceği inancını benimsediğini görürüz. Bu hakim düşünce Taşköprîzâde'nin eserine aldığı, başka müelliflerde yer alan ve onların sistemlerinde anlam ifade eden pek çok tanım ve açıklamanın bir aktarım olarak kaldığını görürüz. Burada Gazali'de olduğu gibi ilimlerin ahirette kurtuluşa götürmedeki konumuna göre bir derecelendirmeye gidildiği de söylenebilir. Fakat bunun Gazali'den farkı, Gazali'nin akli ilimler olarak saydığı ilimlerin cüzi ilimler olarak kalmış olması, onlara gerçekten büyük ve ebedi saadete götüren konumların verilmemesidir. Nitekim Gazali hakikati arayan grupları saydığı halde bunlardan sadece tasavvufun buna imkan verdiğini açıkça belirtmiştir. Taşköprîzâde ise Gazali'den sonra oluşan hakikate ulaşma yollarının birden çok olduğunu tasnifine yansıtmakla bunlar sayesinde gerçekten metafizik bilgiye ulaşılacağı düşüncesini hissettirmemektedir. Nitekim İbnü'l-Ekfani ve Gazali'nin fikirlerini eserine aynı anda almasına rağmen

[135] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 5.
[136] Taşköprîzâde, a.g.e., c. 1, s. 73.

İbnü'l-Ekfânî'nin tür araştırması yapan hakiki ilimlerin nefsi dönüştürüp yetkinleştireceği fikrini gördüğümüz hiçbir cümle Taşköprîzâde'de buna yorulamamaktadır.

SONUÇ

İslam düşüncesinde ilimler tasnifi iki ana geleneğe dayanmıştır. Bu gelenekler vahyi aklî bilginin hissî formda ifadesi sayan filozofların ilimler tasnifi geleneği ve vahiyle aklî bilginin ayrı bilgi kategorileri sayan ve vahyi hakikatin en kesin ifadesi kabul eden âlimlerin ilimler tasnifi geleneğidir. Dolayısıyla İslam düşüncesinde ilimler tasnifleri aynı zamanda felsefe ve din ilişkisi hakkındaki düşüncelerin de tezahür ettiği bir alan olmuştur. İlimler tasniflerini kaleme alan müelliflerin hakikat anlayışları, hakikate götüren ilimler diğer bir ifadeyle hakiki ilimler görüşlerini de belirlemiştir.

Hakiki ilimler Taşköprîzâde'nin ortaya koyduğu tanımıyla "nefsü'l-emr"e göre araştırma yapan, zamanların, toplumların, dinlerin değişmesiyle değişmeyen ilimlerdir. Bu ilimlere tür araştırması yapan, hakikat araştırması yapan ilimler de diyebiliriz. Bu kavramı ve tanımı bütün eserlerde görmeyiz. Fakat bu anlayışın izlerini takip edebiliriz.

Hakiki ilimler anlayışı, kavramsal olarak birebir bulunmasa da, teorik temelleri ilk olarak Fârâbi'de görülen ve filozofların geleneğine hâkim olmuş bir anlayıştır. Bu anlayışa göre en büyük gaye ebedi saadete ulaşmaktır. Bu nefsin nazarî olarak yetkinleşmesi ve buna bağlı olarak iyi amelleri işlemesi ile mümkündür. Nefis hakikatle yani metafizik bilgiyle yetkinleşir. Bunun için de tür araştırması yapan, değişmeyen bilgileri sunan hakiki ilimleri tahsil etmek gerekir. Vahiy hakikatin bir yansımasıdır. Dolayısıyla dînî ilimler hakikatin bizzat kendisiyle değil, medeni hayatı düzenleyen yönünün yorumlarıyla iştigal ettiğinden hakiki değil yorumsal ilimlerdir. Yorum bilimleri olmaları onları değersiz kılmaz. Medeni hayatın düzenlenmesi, nefsin yetkinleşeceği imkânların sağlanması bakımından bunlar zorunludur. Fakat nefsi yetkinliğe götürecek ilimler bunlar değildir.

Âlimlerin ilimler tasniflerinde de gaye ebedi saadettir. Bu doğru itikad ve iyi amelle sağlanır. Bu açıdan felsefî tasnif geleneğiyle ortaktır. Fakat dînî gelenekte bu şeriatin bildirdiklerine inanma ve emrettiklerini uygulama ile sağlanır. Bunun için dînî ilimler tahsil edilmeli ve ilim ile amel edilmelidir. Âlimlerin ve filozofların tasniflerinde hakiki ilimler ile ilgili görüş farklarından biri, varlık anlayışlarına bağlı

olarak burada ortaya çıkar. Şöyle ki, filozoflar hakiki ilimlerin nefsi zorunlu olarak yetkinleştireceğine ve iyi amellerin o nefisten zorunlu olarak sadır olacağına inanırlar. Bu geleneğe göre ahlaksız bir filozof olamaz. Âlimlerde ise amel iradeye bağlıdır. Bilmek ve amel etmek arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Âlim olan fakat ahlaksız olan kimse bulunabilir.

Taşköprîzâde âlimlerin ilimler tasnifi geleneğine mensup olduğu halde, filozofların geleneğinin nefsü'l-emr'e göre araştırma yapma kriterini hem felsefî hem de dînî ilimlere tatbik etmesi bakımından dikkate şayan bir konumda bulunmaktadır. O ilimleri varlık kategorilerine göre ayırır. Varlık kategorileri dış dünyada, zihinde, dilde ve yazıda varlıktır. Taşköprîzâde dış dünyada varlığın hakiki varlık olduğunu, zihni varlığın hakiki varlık mı yoksa mecazi varlık mı olduğunun tartışmalı olduğunu, dilde ve yazıdaki varlığın mecazi olduğunu ancak insanın var olması ile varlık kazandığını belirtir. Dolayısıyla dış dünyadaki hakiki varlığa taalluk eden ilimlerin hakiki ilimler, diğer varlıklara taalluk eden ilimlerin de alet ilimleridir. Dış dünyaya taaluk eden ilimler nazarî ve amelî olarak ikiye ayrılır. Bu her ikisi de aklın kanununa göre olma ve şeriatin kanuna göre olma bakımında ikiye ayrılır. Akla göre olan ilimler hikemî, şeriat'e göre olanlar ise şer'î ilimlerdir. Böylelikle Taşköprîzâde hem felsefî hem dîni ilimleri hakiki olarak vaz etmiştir. Aklî ve dînî ilimlerde ağırlıklı olarak İbnü'l-Ekfani'nin, batınî ilimlerde Gazali'nin tasnifini takip eden Taşköprîzâde, *Miftâhu's-Saâde* adlı eserinde yaptığı bu tasnifle filozofların ve âlimlerin ilimler tasnif teorilerinin bir sentezini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Alper, Ömer Mahir: "İbn Sînâ", **DİA**, c. 20, s. 319-322.

Amiri, Ebu'l-Hasan: **el-İlâm bi-menâkıbi'l-İslâm**, nşr. Ahmet Abdülhamid Gurab, Dâru'l-isale, Riyad, 1988.

Apaydın, H. Yunus: "İbn Hazm", **DİA**, c. 20, s. 39-52.

Arslan, Sami: "Molla Lutfî'nin İlimlerin Tertibine Dâir Er-Risâle Fi'l-Ulûmi'ş-Şer'İyye Ve'l-Arabiyye Adlı Eseri Ve Haşiyesi Edisyon Kritik Ve Tercüme", basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Bakar, Osman: **İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi**, çev. Ahmet Capku, İnsan Yay., İstanbul, 2012.

Bedir, Murteza: "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 15, 2006, s. 5-31.

Bedr-i Dilşad: **Bedr-i Dilşad'ın Murad-namesi**, haz. Adem Ceyhan, MEB Yayınları., Ankara, 1997.

Beyzavi, Nasuriddin: "Fi mevzûâti'l-ulûm ve ta'rifuhâ" **Tasnîfu'l-ulûm beyne Nâsuriddîn et-Tûsi ve Nâsuriddîn el-Beyzâvî içinde**, drs. ve thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1996, s. 95-108.

Birgül, Mehmet "*Mevzû'âtu'l-ulûm*'da Felsefe Tasavvuru", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 19, Mart 2011, s. 451-465.

Câbir bin Hayyan: "Kitâbu'l-Hudûd", **Muhtâru resâili Câbir b. Hayyân** içinde, nşr. Paul Kraus, Mektebetü'l-Hancî Kahire, 1935, s. 97-114.

Cihan, Ahmet Kamil: "Bilimler Tasnifi Ve İbn Sina", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 9, 2000, 435-451.

Cihan, Ahmet Kamil: "Ebul Berekat Bağdadi'nin Mantık İlmine Bakışı", **İslami İlimler Dergisi**, sy. 2, Güz 2010, s. 35-45.

Cürcani, Seyyid Şerif: **Şerhu Metali'i'l-envar**, İstanbul, 1303.

Çağrıcı, Mustafa: "Gazzâlî", **DİA**, c. 13, s.489-505.

Çaldak, Süleyman: "Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtu'l-ulûm'undaki İlimler Tasnifi Üzerine", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 15, sy. 2, 2005, s. 115-146.

Devvani, Celaleddin Muhammed b. Esad: "Risaletu unmuzecu'l-ulûm", **Selâsü resail** içinde, thk. Seyyid Ahmed Tuyeserkani, Mecmaü'l-Buhusi'l-İslâmiyye, Meşhed, 1991, s. 271-333.

Endress, Gerhard: **Organizing Knowledge**, Brill, Laiden-Boston, 2006.

et-Tevhidi, Ebu Hayyan: **Risâle fi'l-Ulûm**, Mektebetü's-sekafeti'd-dînîyye, Kahire.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **es-Siyasetü'l-medeniyye**, çev. Mehmet Aydın vd, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **Fusûlü'l-medenî**, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **Harfler Kitabı**, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **İdeal Devlet**, çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **İlimlerin Sayımı**, çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **İhsâu'l-ulûm**, thk. Ali Bu Mulhim, Dar ve mektebetü'l-hilal, Beyrut, 1996.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **Ârâu ehl-i medineti'l-fâzıla ve muzâddiha**, thk. Ali Bu Mulhim, Dar ve mektebetü'l-hilal, Beyrut, 1995.

Fârâbî, Ebu Nasr Muhammed: **Kitâbu's-siyâsetü'l-medeniyye**, thk. Fevzi M Neccar, Matbaatü'l-katolikiyye, Beyrut, 1998.

Fazlıoğlu, İhsan: "İbnü'l-Ekfânî", **DİA**, c. 21, 22-24.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **Arayışlar Kitabı**, çev. Osman Güman, İlke

Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2009.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **el-Mustasfâ min-ilmi'l-usûl**, drs. ve thk. Hamza b. Züheyr, eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde, 1993.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **er-Risâletü'l-ledünniyye**, Dâru'l-hikme, Dımaşk-Beyrut, 1986.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **İhyâu ulûmi'd-dîn**, hmş. ve thrc. Ebü'l-Fazl Ziyaüddin Abdürrahim b. Hüseyin Iraki, Dâru'l-hayr, 4. baskı, Dımaşk-Beyrut, 1997.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **İhyâu ulûmid-dîn**, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 1974.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed: **Yol, Bilgi Ve Varlık (Eyyühel'l-veled - Ledünni ilim risalesi - Mişkatü'l-envar)**, çev. Cüneyd Köksal, Sufi Kitap, 4. baskı, İstanbul, 2010.

Gökbilgin, M. Tayyip: "Taşköprîzâde ve Görüşleri 1", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. 6, 1-2. kısım, 1975, s. 127-138.

Gökbilgin, M. Tayyip: "Taşköprîzâde ve Görüşleri 2", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, c. 6, 3-4. kısım, 1976, s. 169-182.

Görgün, Tahsin: "Soruşturma", **İslâmiyat Araştırma Dergisi**, c. 6, sy. 4, Ekim-Aralık 2003, s. 200-208.

Gümüş, Sadreddin: **Seyyid Şerif Cürcanî ve Arap Dilindeki Yeri**, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1984.

Gürer, Dilaver: "Sûfi İbn Sina (ö. 428/1037) ve Makâmâtü'l-Ârifîn'i", **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**,c.2, sy.6, 2001, s.119-158.

Harizmi, Ebu Abdullah Katib Muhammed: **Mefâtihu'l-ulûm**, Matbaatu'ş-şark, Kahire, 1923.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed **Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar**, çev. Vecdi Akyüz, Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed: **Mukaddime**, nşr. Derviş el-Cüveydî, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 2005.

İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali: **Risâle fi-Merâtibi'l-ulûm**, Resailu İbn Hazm el-Endelusi içinde, thk. İhsan Abbas, 4. Cilt, el-Müessesetü'l-Arabiyye li-dirasati ve'n-neşr, Beyrut, 1983, s. 61-90.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed: **ez-Zaruri fi-usûli'l-fıkh ev muhtasaru'l-Mustasfâ**, thk. Cemaleddin Alevi, Dâru'l-garbi'l-İslami, Beyrut, 1994.

İbn Sina, Ebu Ali: **Mantıku'l-meşrikıyyîn**, el-Mektebetü's-selefiyye, Kahire, 1910.

İbn Sina, Ebu Ali: **Ta'likât**, thk. Abdurrahman Bedevi, Bingazi, 1972.

İbnü'l-Ekfani, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed: **İrşâdu'l-kâsıd ilâ-esne'l-mekâsıd**, ed. Januarius Justus Witkam, Ter Lugt Per, Leiden, 1989.

İhvân-ı Safa **İhvân-ı Safâ Risaleleri 1-3**, çev. Ali Durusoy vd, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012-2104.

İhvân-ı Safa **Resâilu İhvânu's-Safâ ve hullânü'l-vefâ**, thk. Arif Tamir, Menşurati Uveydat, Beyrut, 1995.

İslamoğlu, Abdülmecid: "*Mevzû'âtu'l-'ulûm'*da İlimler Tasnifi", **İslamiyat Dergisi**, c. 6, sy.4, 2003,s.209-216.

Kalkaşendi, Ahmed b. Ali: **Subhu'l-a'şâ fi-sınâati'l-inşâ**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1987.

Kaya, M. Cüneyt: "Peygamberin Yasa Koyuculuğu: İbn Sînâ'nın Amelî Felsefe Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi" **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 14, s. 27, (2009/2), 57-91.

Kaya, Mahmud "Fârâbî", **DİA**, c. 12, s, 145-162.

Kaya, Mahmud: "Câbir b. Hayyân", **DİA**, c. 6, s. 533-537.

Kaya, Mahmut: "Âmirî", **DİA**, c. 3, s. 68-72.

Kindi, Yakup b. İshak: "Kütübü Aristotales ve mâ yuhtâcu ileyhi fî-tahsîli'l-felsefe", **Abu Yusuf Ya'qub Ibn Ishak al-Kindi Texts And Studies** içinde, 5. cilt, ed. Fuat Sezgin, Institute For The History

of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 1999, s. 300-313.

Köksal, A. Cüneyd: **Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi**, İsam Yayınları, İstanbul, 2008.

Kutluer, İlhan: "Bir Bürokratın Gözüyle Kelam ve Felsefe", **Akıl ve İtikad** içinde, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996. 213-242.

Kutluer, İlhan: "İlim", **DİA**, c. 22, s. 109-114.

Kutluer, İlhan: "Fârâbî'den Taşköprîzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim", **Yitirilmiş Hikmeti Ararken**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 448-468.

Kutluer, İlhan: "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunun'un Mukaddimesinde "el-İlm" Teriminin Kavranış Biçimleri", **Yitirilmiş Hikmeti Ararken**, İz Yay., İstanbul, 2012, 478-510.

Kutluer, İlhan: "Harizmî", **DİA**, c. 16, s. 222-224.

Marmura, Michael: "Gazali'nin Mantık ve Dînî Olmayan İlimlere Bakışı", çev. İbrahim Çapak, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 11, 2005, s. 121-133.

Molla, Kemal Faruk: "Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı Ve İlim Tasnifi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy. 18 (2005/1), s. 245-273.

Nasr, Seyyid Hüseyin: **İslam ve İlim**, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.

Peker, Hidayet: "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, c. 18, sy. 1, 2009, s. 319-329.

Peker, Hidayet: "İbn Sina'nın Bilimler Sınıflaması", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 9, sy. 9, 2000, s. 447-452.

Râzî, Fahreddin: **el-Metâlübu'l-ilâhiyye min-el-ilmi'l-ilahî**, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1987.

Rosenthal, Franz: **Bilginin Zaferi İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı**, çev. Lami Güngören, Ufuk kitapları, İstanbul, 2004.

Suyuti, Celaleddin: **İtmâmu'd-dirâye li-kurrâi'n-Nukâye**, haz. İbrahim Acuz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1985.

Şentürk, Recep: **Açık Medeniyet**, Timaş Yay., İstanbul, 2010.

Şeşen, Ramazan vd.: **Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri ve Osmanlı Mavzuât al-ulûm Literatürü Tarihi**, 2. cilt, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 2011.

Şeyhoğlu, Sadreddin: **Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ**, haz. Kemal Yavuz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.

Şulul, Cevher: "İslam Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 6, 2000, s. 83-93.

Taş, İsmail: **İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti**, Palet Yayınları, Konya, 2012.

Taşçı, Emine: "İzmirli İsmail Hakkı'nın Muhtasar *Fenn-i Menâhic* Adlı Eserinde İlimler Tasnifi", basılmamış bitirme tezi, Ankara, 2008.

Taşköprîzâde, İsamuddin Ahmed: **Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm**, Darü'l Kütübil İlmiyye, Beyrut, 1985.

Toktaş, Fatih: "Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, 2002/1, s. 247-273.

Toktaş, Fatih: "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi Ve Siyaset", **İslam Felsefesi Tarih Ve Problemler**, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013. s. 183-220.

Turhan, Kasım: **Âmirî ve Felsefesi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1992.

Tusi, Nasuriddin: "Faslun fi-beyâni aksâmi'l-hikme alâ-sebîli'l-i'câz", **Tasnîfu'l-ulûm beyne Nâsuriddîn et-Tûsi ve Nâsuriddîn el-Beyzâvî** içinde, drs. ve thk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1996, s. 87-92.

Türker, Ömer: "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", **Sosyoloji Dergisi**, 2011, Sayı 22, s.533-556.

Türker, Ömer: "Kelam İlminin Metafizikleşme Süreci", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 12, sayı 23, 2007/2, s. 75-92.

Türker, Ömer: "Metafizik: Varlık Ve Tanrı", **İslam Felsefesi Tarih Ve Problemler**, ed. M. Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013. s. 603-654.

Türker, Ömer: "Mukaddime'de Aklî İlimler Algısı: İbn Haldun'un 'Bireysel Yetenekler' Teorisi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 15, 2006, s. 33-50.

Uludağ, Süleyman: "İbn Haldun", **DİA**, c. 19, s. 538-543.

Uysal, Enver: "İhvân-ı Safa", **DİA**, c. 22, s. 1-6.

Yakıt, İsmail: **İhvân-ı Safâ Felsefesinde Bilgi Problemi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Taşköprizâde Ahmed Efendi", **DİA**, c. 40, s. 151-152.

Yenen, Halide: "İbn Sina'da İlimler Tasnifi ve Risâle fî-Aksâmi'l-hikme", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 14, Ekim 2008, s. 59-95

Yüksel, Emrullah: "İhvânu's-Safâ'ya Göre İlimlerin Sınıflandırılması", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 7, 1987, 149-152.